

\$5.50
10.5

КРОЗ ЈУЖНУ СРБИЈУ

ОД ИСТОГ ПИСЦА:

КРОЗ БУРУ, роман.
(Цвијановић 1921).

К Р И Л А, роман.
(„Време“ 1922).

СТАНИСЛАВ КРАКОВ

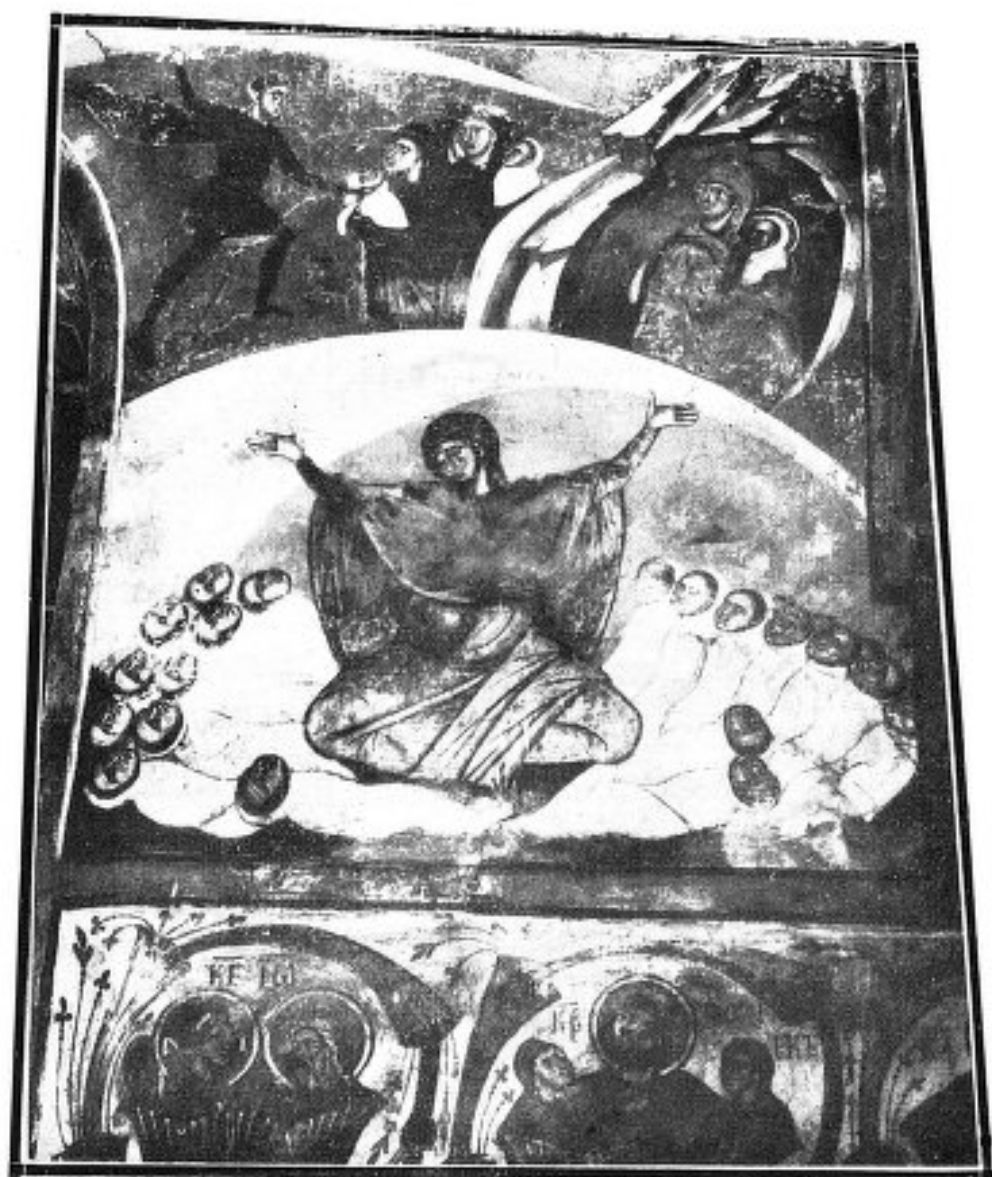
КРОЗ
ЈУЖНУ СРБИЈУ

БЕОГРАД
ШТАМПАРИЈА И ЦИНКОГРАФИЈА „ВРЕМЕ“
1926.

Окoline	Садруж	Сопр
У скопскиј Црпј Топи		11
На некојтинама старога римског града		15
У савременом селу тврдина Топоге		18
У Марковом манастиру		21
Кроз кнежев Треске		24
У Треску		29
Пог Мар - Планина		32
240 км у тврдинама		36
Врху средновековна Гроцковина Риа Рт		39
Водопадни праг на језеру		48
Село. Оваа црква у Раманама		57
Са рударна на омагу		55
Села црква Рајна		58
Кроз кнежев Рајну руде албанске границе		65
Црква Јован Биториса		69
Поред Прешанско језера		74
Омица, поредина варош на граници		78
На Софиској фронтни		82
Пог Рајматарама		87
Борба у земљу		94
Прак Врхово Бодина		100
Куманово, интересна краа Карџова		104
Важне краа Милитина под Маројарама		107
У средновековна праг Крајову		112
На обрел тогу		113
Видеа свјета хришћанства у Рајовини		115
Код Сремазе на Косову		120
У Трајануме на Косову		124

702/19-280

Снимак др. Вл. Петковића

Плач Рахиле над покланом витељемском децом,
фреска из Марковог манастира

Већ се много писало код нас о Јужној Србији, највише о њој, а изгледа нам и данас нова, шек ошкривена, непозната. А ипак од увек наша. Из њене слике шарене и давне, ипак фантастичне, црпели смо снагу и храну за наш национални живот. Одушевљавали смо се њоме за време моћних руских конзула на Балкану и првих усташких чета у Поречу и кумановској кази. Сва је срца наша носила у себи. Снови свих дечака наших процветали су из њених песама. Друг је она нама од дешињства и сведочи нам веру у вредност и храброст нашу сећању на њу.

Сваки човек и сваки народ изражи један ослонац сигуран и темељ за своје жеље и развој. И то нам је била.

Али шек кад одемо у Јужну Србију и видимо њене разноликости, њена богатства, њену чистоту, ојрава се наш занос. Тешко су приступачне, скривене лепотама природним њене неоцењиве вредности и богатства, докази историје и уметности; задужбине оштећене само од варвара, али сачуване од друге пропасти коју ствара претерана пажња и ревност обнављања. Векови који су

после дошли нису оставили свој траг. Мало је преправљано. И кад жалимо што је развој наше уметности прекинућ у својој пуној снази и што није било више нових покрећа, можемо се и тешићи зашто.

Уз ретке сјоменике византијске у Мисир, на Ајосу, у Равени и крај Босфора остале су задужбине наших краљева и цесара као најлепша осведочења једне мало познате, високе средњовековне културе, племените и искрене. Ко зна на Западу за тај златни век када су наши анонимни зографи умели да превазиђу сијенске мајсторе?

Кад су други имали ренесансе, ми смо ишли са скрштеним рукама на грудима и погнутом главом. Губили смо и векове смо провели дуге као у тешком сну. Данас настављамо то што смо као јуче прекинули. Задужбине у Јужној Србији везују нас тако директно и тесно и бришу сву удаљеност времена.

Фреске, манастири и куле говоре видљиво и очигледно, више него све пропаганде.

Зашто за Јужну Србију имамо највише гордост и љубави.

И. И. К.

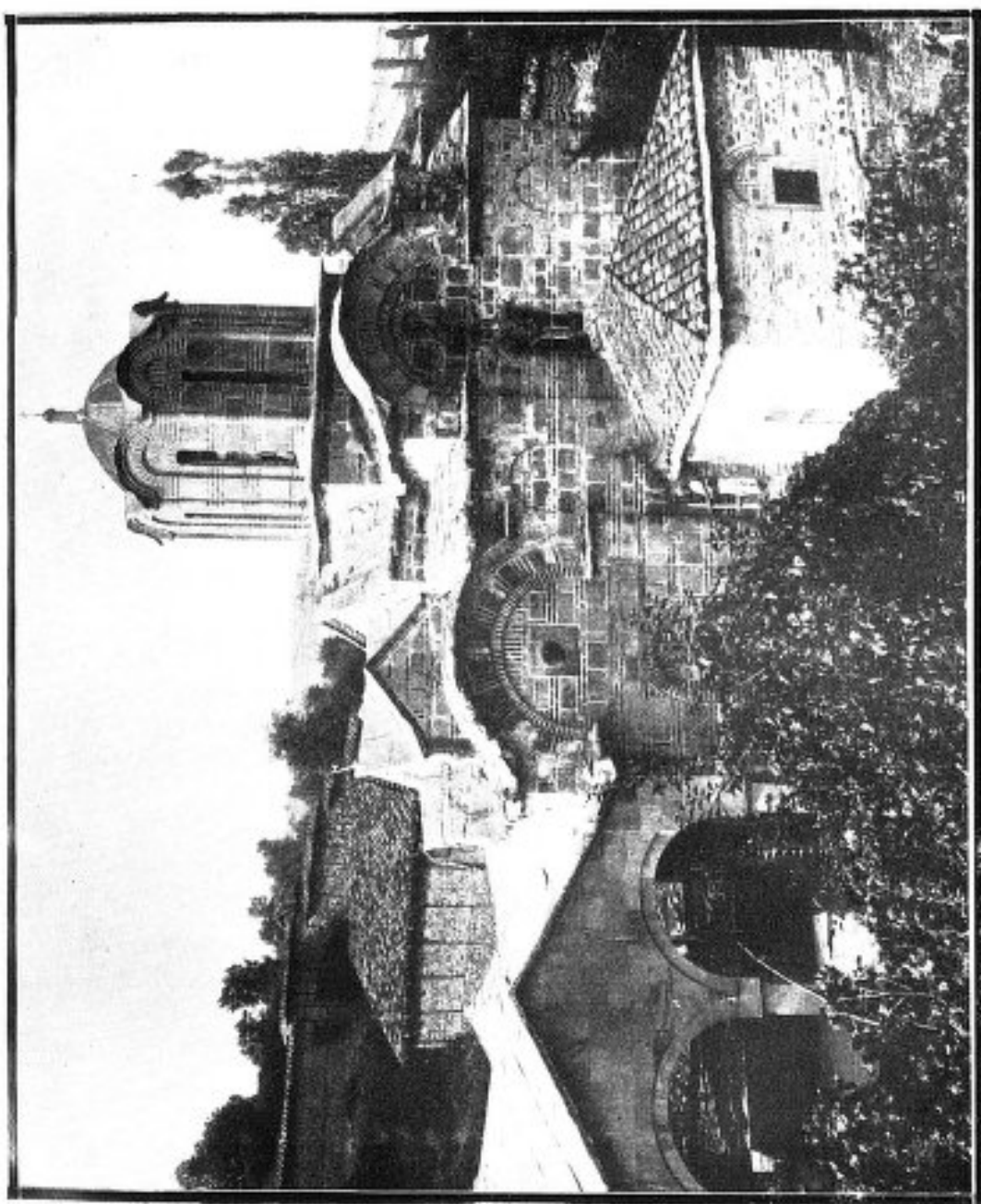
Скопље

Имамо ми више живота и религије Стамбула у Скопљу него што га има данас у самом Стамболу. Ми не уводимо реформе, не забрањујемо фесове, не протерујемо дервише. Ми смо азил за муслимане који своју душу не налазе више у Азији, него се разочарани враћају да овде нађу мир и да продуже свој стари живот. Нарочито у турском делу Скопља, на левој обали Вардара, продужавају се дани Абдул Хамидови. Куће утонуле у

високе зидове иза којих су увек зелене, мирисне баште са шебојем, евенлуци пуни зрелог грожђа и дуње које још нису пожутеле. Решетке су на прозорима и удар звекера у капију чини читаву узбуну у кући.

Жене се скривају по одајама. Ту је чаршија са ћепенцима где висе жуте шамије са расцветаним ружама под којим Турци апатични и непомични, прекрштених ногу наливају по цео дан каву и пуше занети мистично. Ту су „буџаклије“ — адвокати смештени обично у каквој сарафници, ту је главно занимање сензал и самсар. Наилазимо на велике блатњаве трагове на којима бегови, који се реше да пођу у Азију, продају порцуланске дивите са шареним цветићима, месингане ибрике са резаним арсланима, и бунде са јаком од лисице које миришу на мемлу и нафталин. Бостанције леже по ули-

Снимак др. Вл. Петковића

Марков манастир код Скопља

цама, промичу амали знојави са фесом побелелим од брашна.

Али има тај крај и својих лепота и топлих нежности, као из оног доба, о коме нам стари путописци причају, када су пред сваким дућаном биле саксије са цвећем, а бакали су своје муштерије прскали на уласку у радњу ружиним мирисом.

Најезде, покољи, трусови и пожари уништили су све од оног првобитног **Скопиа** кога је још Прокопије, историк Јустинијана Великог, назвао «великим и свачим благословеним градом». И последње средњевековне остатке збрисао је огроман пожар 1689. године када су саксонски гренадири и оклопници из Моравске са буктињама у руци јурили кроз пусте улице палећи напуштену варош, по заповести царског генерала Пиколоминија, који је уз звуке војничке музике са брега, неронски меланхоличан посматрао како највећи и најлепши српски град у огњу пропада. Она два три ретка споменика што су избегла пожару, срећу се ту у турским малама и дају им баш ону високу вредност коју само старине могу пружити.

Од првобитне тврђаве са пигровима у којој је седео ђефалија Краља Милутина, остало је само место на коме су Турци по пожару опет подигли град који је Душанов само по имену.

Ту преко пута тврђаве, заклоњена је црква Светог Спаса белим зидом на коме угљеном написан крст лебди као сенка распећа. Увучена је у земљу, за каменом поплочаним двориштем пуним гробова наших и грчких владика. Она је зидана после великог пожара и скрива у полутама своје мистике, пуна светог мириса воска и тамњана, најлепше дело нашег вајарства, иконостас кога су она три скромна уметника из Галичника, велика као Мештровић, изрезала у шимшировом дрвету за векове. И остајемо сатима узбуђени пред топлотом потеза, нежношћу линија и оном снагом лепоте којом су они тако примитивни и скромни резали гроздове, први грех и Христово страдање, птице и Салому са одсеченом главом Св. Јована и оне библиске патријархе, који као македонске кириције доброћудно воде натовареног магарца.

Силазимо од Св. Спаса испуњени радошћу низ уске пусте улице које затварају високи зидови румени од блата, где су куће без прозора, до најлепше очуване средњевековне зграде у Скопљу, величанствене и у

својој пропасти као палате Блашерна, Куршумли Хана, старог коначишта дубровачких трговаца, између чијег је камена оловом заливеденог избило кисело дрво и коров. Заборављен је Куршумли Хан као и онај римски победник пред њиме, од кога су изломљеног и уништеног остале само груди у оклопу и врат коњски од белог мрамора, затрпани прашином и временом.

Унутра су галерије са витким стубовима који носе тешке сводове затварајући поплочано двориште у чијој је средини камена фонтана. На зидовима, исписана црвеном бојом, још се читају имена венецијанских трговаца и Дубровчана који су долазили караванима да купују восак, коже и лепе робиње. Данас су у том нашем старом каравансерају смештене камене стеле нађене код Чепигова, саркофази и мраморни богови, да би се ту створио први музеј Јужне Србије.

Очувало се после пожара и неколико џамија, носећи царска имена, са великим гвозденим решеткама и зеленим словима из корана под оштрим маварским сводовима. Тремове пред њима као златне штитове носе тешки камени стубови са византиским капитлима. Унутра у полутама, коју увече осветле шарени фењери, нема на зидовима плавих фајанса, већ су грубо окречене, свилене персиске ћилиме на подовима најчешће су замениле асуре, али су у њима остали трагови оне просторне и слатке лепоте коју је Ислам створио. Можда најлепшу и најстарију од њих — са оне друге стране Вардара — Бурмали Џамију из 15. века срушили су, да би добили изглед на град. Због отварања изгледа исечен је и храст у Вардару, кога сви путописци помињу, а они наши стари зову га са заносом храстом Душановим. О њега су Турци наше људе вешали и очуван био би најлепши споменик мученицима који су на његовим гранама помрли. Данас је остао од њега погубљеног само пањ из кога избија неколико зелених гранчица као протест ове више столетне снаге која још није била исцрпљена.

Недељом када се чаршија затвори, када буде покривене увек брижљиво ферецом оду кочијама на чифлике, Скопље добија свој прави изглед.

Мужеви изгурају колица са децом, жене ставе своје нове славске шешире, вежу црвене малце у косу оне које шешира немају и отпочне корзо и то такав какав се никада не да видети у Београду. То је цела варош која је изашла у једну улицу, која збијена у гами-

ли шета, оговара, флертује, показује се, загледа, заљубљује се, дрхти, свршава послове, наставља породичне свађе, маса која живи тим нарочитим животом који се понавља само једанпут у седмици.

Стаза је увек иста: од моста до станице, од станице до моста. Сви се познају, сви се јављају, сви се питају и понављају оне устаљене недељне вицеве.

Недељом оживе неки радним даном невидљиви локали, као хотел «Бећар» или кафана «Златни бокал» чију је фирму написао неки Сребрић. Изнесу се на улицу столови и застру црвеним чаршавом, задими се на сваком углу по један ћевапџијски роштиљ и обнови се на Југу већ избмедела Скадарлија, «Лепа Катарина» и онај Београд који још није знао за барове, џазбанд и радио концерте.

Горе испод Водна плавог, посутог као сунчаним прахом златним цветом кестена, по коме стално падају кишни облаци модри и тешки, диже се из румене раскопане земље цела медецинска варош, која треба да буде најмодерније опремљена. Први је ту завршен Институт за Тропске Болести, раскошан са центрифугалним пумпама, са централним вакумом за исисавање ваздуха, библиотеком, аналитичним вагама, радио апаратима и салама за предавање, најмодернији и најуређенији институт ове врсте у читавој Европи. Пољски Министар Народног Здравља и физикус Варшаве кад су посетили институт задовољни нису знали како да искажу своје допадање, већ су скинули капе и поклонили су се. И ови павиљони хигијенски и медецински, светли и весели, који се дижу иза прашљивих магацина на којима се кредом на вратима бележе цакови, и димњаци фабрика, пивара и циглана, што се високи, румени, на жутом провидном небу мешају са виткошћу минара мењају изглед и самој периферији скопљанској, на којој се данас нижу редови белих вила савремених и удобних.

У Скопској Црној Гори

Зову је **Црном** по тамним њеним брдима, а могли би је звати и **Светом** јер је као Атонска пуна манастира. И нигде више историје у једној планини него у њој. Задужбине краљева и царева српских или властелинске «госпожде Данице», и не само та архитектонска, већ је у њој очувана и друга прошлост жива у селима, у предању, у вери њезиних сељака. Никаква туђинска пропаганда није ту продрла, и комитска организација зауставила се на њеним падинама. За време Турака била је пуна наших четника и Ворђе Скопљанче по њој је име понео. И могли би је назвати још и **Великом Гором**.

Кад се из Скопља изађе кроз Чаир или Топхану, сви путеви воде ка њој.

Провидно, зрочно летње македонско небо, долина зелена од дуванских не њива, већ шума, позади Скопље у прабини са врховима 33 џемијетских богомоља као меровиншки град са шиљцима витких градских кула, и скоро цео видик опасан планинама, склоништима наших манастира. Само се шири хоризонт ка Овчем Пољу са песковитим, сувим речним коритима, аеродромом и имањима Аграрне Заједнице.

Под инжењерским касарнама долину пресеца смелим сводовима водовод Јустинијана, цара градитеља. Подигнут у време кад се од Еуфрата до Равене градили базилике, цистерне, градови и палате, мозајици и мостови, он је сачувао сву гипкост својих облика, и урамљује у безброј полукругова пољане и брда у даљини.

Пут води кроз Чифлик под Бутељ Табијом — старом тврђавицом турском — са агиним конацима украшеним ђерданима већ пожутелог дуванског листа, и губи се у пресушеном речном кориту све до Радишана.

хришћанскога села са две црквице остале ту — судећи по фрескама — вероватно из почетка нашег златног века.

Св. Ђорђе још и данас служи сред гробља, док је Св. Никола без крова, у корову, са кандилом које се само једанпут годишње пали, али са свом свежином и лепотом испуцалих старих фрески, на којима су Св. Оци са одежама многокрсним и Мадоне, не византијски строге, већ антички лепе.

Као све знамените чудотворне цркве и Св. Никола има своју легенду о чуду са слепим Турчином. Чућете је од сваког сељака на друму, под гором, у њиви.

И док је овде побожност била искрена, веровање се преносило традицијом, а црква служила за молитве, докле је у друге циљеве послужила вера у суседном селу Раштаљу, горе на почетку падина Скопске Црне Горе. Ту је црква била збориште комита, поп — сеоски војвода, а на крсту црвеном полагале су заклетве уз каму и бомбу.

То је у осталом крајња граница до које је продрла бугарска пропаганда. Даље је права Скопска Црна Гора, са селима која су и данас исто онако чисто српска као под Милутином или царем Стефаном Душаном.

У ланцу тих чистих српских села: Кучевишта, Љубанца, Бањана, Чучера, као једна карика је Побужје, бело, весело место, са две старе цркве — једна се срушила у амбис — са пуно чистих, камених кућа и сељака у празничној традиционалној ношњи. Нико није видније и лепше истакао своју националност од сељака Скопске Црне Горе. На сваком белом џубету извезен је код џепова црним гајтаном стилизован двоглави орао са четири симболична **С**. Носе се та џубета од оца на сина, носила се и под Турцима код којих није било досетљивости да схвате значај стилизованог амблема.

Сви су ти сељаци били по мало наши четници и јатаци Ђорђа Скопљанца и војводе Петка и видели су и Козјак и Челопек.

Иза Побужја у посеченим, оголелим горама наишли смо на манастир Св. Богородице. Тврде да је задужбина краља Драгутина.

У читавој Јужној Србији а нарочито у Скопљу, постао је обичај да се лето проводи у манастиру. Не из побожности већ што је угодно, а најмање кошта. Најбога тији најчешће посећују ова бесплатна летишта.

Зато је Св. Богородица и имала весео изглед ваздушне бање. Кречили се високи конаци, висиле свугде шерпење, постављали се столови, вриштала деца играјући се «шуге» по дворишту, а на балконима су седеле трговачке жене и оговарале Рускиње из другог конака. Студенти са романом испод мишке чекали су ручак који се за све заједнички кувао, а један Рус уметник у оделу од црног сатена, као Рафаело, — тако се сам и називао, — спремао је чај на огњишту.

Гости су из дугог времена хватали манастирске паунове и чупали им перје из репова за успомену.

Црква је с поља нова, увећана, дозидана. На зидовима старе црквице, потамнеле од дима, чудно компоноване, сачувале се првобитне фреске, необичне због профаних историја и читавих војски под оклопом и копљима као гором.

Једино су ликове ктитора Бугари премазали.

Дубље у Црној Гори у Кучевишту на сред села стоји висока, стара од цигле и мало камена зидана црква Свете Богородице, за време Стефана Дечанског.

Душан је помиње у Аранђеловској Хрисовуљи којом прилаже своме манастиру **«село Клчевиште с цркви-ју Св. Богородице и с заселком Бродцем»** као и винограда, воћем и манастирским купљеницима као што, вели, пише у **«хрисовуле клчевишком што је записао родител царства ми господин Краљ»**.

У црквеној порти кроз густу траву између старих надгробних плоча протиче поточић бистар и брз испод капије на пијацу сеоску. Фреске је време оштетило а сеоски живописци покварили, а шта је још сачувано под слојем чађи на врло слабо осветљеним и високим зидовима тешко је видети. Миле је видео слободно груписа-не групе клечећих и седећих фигура које оплакују Христа.

Свугде по мрачним ћошковима цркве маса иструлелих икона. Мале степенице одвеле су ме под кров у једну капелицу, доста велику која се и не слути с поља. По зидовима велике фигуре анђела и ктитора премазане у прошлome веку.

На маломе олтару опет наслаге златних сатрулих икона, што пропадају у влази и мраку заборављене.

Од села до манастира Св. Арханђела ишли смо један сат кроз дивљу младу шуму уз поток. Доцније зидана од сеоске, за време цара Уроша, ова је црква мања, хармо-

ничија и боље сачувана од сеоске, са упрошћеним главним линијама а украшена шарама од цигле врло разноликим и бираним. Крстобразне и упрошћене грчке шаре ивиче лукове и прозоре. Свугде стоји стара ћерамида, само је купола покривена оловом.

У унутрашњости је исто тако пријатна својим пропорцијама и финим осветљењем. На стубовима масном бојом урађени су портрети Св. Саве, Стефана Дечанског, Стевана Немање, Јоаникија патријарха пећског и одлично су сачувани.

Бугари су однели све што се могло однети осим неколико добрих, великих икона.

Била је недеља и по селима сачекивала нас је маса скоро све женске деце и девојака. Лармале су, ишле за колима до другог села, радознале и лепе, обучене у сјајне кошуље са везом од две боје.

У дубини хладовитог потока све по двоје белели се момак и девојка. Свештеник који је ишао самном радовао се:

— Доћи ће они друге недеље код мене.

У селу Мирковцима има две новије цркве и женски манастир. Код Св. Николе на гробљу видео сам обучене крстове. Кад девојка умре огрну крст неком марамом, повежу пешкиром с главе, оките ћерданима, новцем, пауновим перјем и цвеће задену као за струк. Не забораве ни огледало, ни руменило, ни чешаљ.

Женски манастир, под патронатом Св. Илије, са скромним имањем од 2 и по хектара свега, врло је тих, чист и бео. Подови и степенице од нове, опране даске, зидови окречени, башта пуна цвећа. Друга дворишта ограђена, и све уредно, опрано, испеглао и извезено. Калуђерице су свега три. Оне су уредиле манастир са незнатним приходом и не туже се да немају новаца и послуге. Свако има свој посао: игуманија води књиге и слика иконе, једна калуђерица кува, а друга чисти манастир, пази башту и живину.

Скопска Црна Гора у Душановом веку лежећи између Скопља и Новог Брда, два најважнија центра, сакупљала је у себе многе задужбине и била велико национално и духовно средиште. До данас је сачувала, врло сиромашна и заборављена, ипак цркве и чисту иродну свест код сељака, не упрљану од разних комитета, пропаганди ни новаца.

На ископинама старога римског града

Да није казненоме заводу у Скопљу затребао камен за једну грађевину, ко зна колико би још година земљом затрпане рушевине старога римскога Скопља — Скупи-а — остале недирнуте и не откривене, и ако већ десетине година село Бардовци зида своје куће каменом из темеља римских грађевина.

Пожар је концем 17. века уништио средњевековно Скопље, а земљотрес је почетком 6. века савратио са земљом римско Скупи. Писало се о њему концем прошлог века и код нас, али нико није откопавао ни тражио. Кажу да су Турци разбијали све плоче са натписима другим него турским, које би нашли под земљом и над земљом.

Сељаци из Бардовца, села удаљеног 7 км. од Скопља често су налазили, орући своје њиве, на цреп, земљане судове, — које су бацали јер су увек били разбијени, — и на камене плоче. Пред самим селом, код једне могиле наишли су на камен неких развалина под земљом. Зато када је казнени завод у Скопљу хтео да зида једну нову зграду, у оскудици већег кредита, реши се управник завода да са својим робијашима вади тај камен код Бардовца. Отпочело је копање и у брзо се наишло на гробнице и саркофаге. Копање се претворило у ископавање. Терен је испресецан рововима, донете су троне гвоzdене дизалице са чекрцима, челичне шине и полуге, и земљиште пред селом добило је изглед петролеумских поља у Калифорнији.

Али тада је изненада дошла наредба од меродавних власти, да се ископавање без стручњака обустави. Бо-

јало се, да се не понови историја са гробницом у Бањској где се под дејством сунца и ваздуха претворило у прах тело Константина, сина Краља Милутина, и где се крај растурених моштију краљице Теодоре нашла она два дивна краљевска прстена.

Наш Луксор и наша Тутенкамонска ризница у Бањској остали су да чекају вештије истраживаче.

Код Бардоваца налазак није тако раскошан ни краљевски.

Цигани Врањанци који су око ископина заливали дуван, нису ни мало били узбуђени тим наласком, можда још и због тога, што крај ископина стоји увек стража, да не би ко год оштетио — не знам шта, ако не саркофаге.

Затекао сам и ја ту стражу — два сељака у кожусима са главама у крпама замотаним и један чувар из казненог завода.

Два камена саркофага, вероватно из 4. века, јер носе све одлике хришћанске епохе, лежали су доле у рововима ископина. У њима су нађене само кости, једна копча од тоге и два земљана суда.

Даље видим врата гробница од цигле зиданих, по једну страну још неископаних саркофага, продужење зида базилике у земљи, комађе фриза, поломљене мермерне стубове, парчад од стаклених лакримарија и урни и комађе земљаног посуђа.

Опажа се да су саркофази давно некада отворани и опљачкани. Да су плљачкаши ту прошли, сигуран је знак што нигде нема ни једног металног предмета.

Недалеко од ових ископина у једноме блату крај самога пута нађена је надгробна плоча легионара Маркуса Петрониуса са потпуно очуваним натписом. Та плоча лежи пред самим уласком у село.

Бардовци су окружени барама и водом, које има свугде и по двориштима и по улицама, те је за то село пуно пачића, врба и маларије.

Када сам упитао кмета села, који се нашао на путу, за камење из римских ископина, он је ставио руку на груди, зачудио се какво то камење тражим, и главом дао знак да ничега нема. По околним двориштима кикотала се деца, сигурно за то што сам имао фотографски апарат у руци. Када сам и поред кметовог одрицања зашао у село, у коме су куће махом проваљене, штале под истим кровом, под којим и одаје за становање, и у коме сви сељаци спавају на тврдим асурама, наишао сам на

Снимак др. Вл. Петковића

Акатист пресветој Богородици (9 икос), фреска
из Марковог манастира

свакоме корку на по какав траг из старог Скупи-а. Камени дечји саркофази служили су као појила за биволе или за праће рубља, једно дрвено корито било је подупрто дивном мермерном фризом, мостићи преко јарка начињени су од плоча са натписима и шарама, а капитле од камених стубова сељаци су провртели и поставили их као ограду од бунара. То није био тежак посао, јер је камен мек, па је чак и конопац од бунарског ведре урезао у њему дубоке жљебове.

У селу су сељанке све лепо одевене, у црвено извезеним кошуљама, и смејући се показивале су ми зубе, као одговор на моје питање, шта мисле о аграрној реформи и о довођењу насељеника крај њиховог села. То ми није умео или није хтео одговорити чак ни сеоски поп, који је ујездио од некуд у село на магарету сав прљав и мастан, и на сва моја питања стављао је руку на груди и шалутао:

— Бог знаје...

А он не зна ништа.

У томе су улетела у село кола са дванаест јеврејчића мушких и женских, које је све вукло само једно кљусе, а сви су тако лармали и викали, да се попово магаре уплашило и побегло у једно сеоско двориште. Бардовци имају још једну знаменитост, нешто познију. То је дивни Хафуз-пашин дворца са седам камених кула. Читав феудални замак са бедемима, мостом између два конака, са поплочаним двориштем, чесмама са 9 лула, воћем и виновом лозом, у коме су некада шетале буле из пашиног харема а у коме је данас војничко слагалиште муниције и убојне спреме, те место пашиног гаваза гвожђем оковану капију чувају наши војници са бајонетом на пушци.

Са Хафуз-пашиног дворца виде се тамо за Скопљем камени сводови добро очуваног Јустијановог водовода, и горе у облацима суморна скопска Црна Гора са тамним кестеновим шумама, качацама и Неманићевим манастирима.

И тај римски водовод, средњевековни манастири и камени замак турскога паше обележавају три далеке епохе и три разне цивилизације, које се срећу и мешају свугде по Јужној Србији.

У задужбини сина принцезе Теодоре

Када сам једном разговарао са својим пријатељима пред једном кафаном у Скопљу о скопљанским манастирима, чуо сам за једну манастирску историју невероватну а ипак истиниту.

У једном манастиру — нећу да га именујем — недалеко од Скопља, игуман је необично волео животиње. Гајио је паунове, зечеве, псе, припитомљавао веверице, лисице и буљине, и имао чак и једнога правога мајмуна добављеног од цигана скитача. Мајмунчић је био болестан, па га је игуман узео на неговање и после оздрављења задржао у манастиру. Мајмунчић је ишао свугде као пас за игуманом, па је улазио чак и у олтар гледајући пажљиво шта то његов господар ради.

Било је то једног великог празника. Манастир је био пун сељака из околине. Служила се служба. Када је требало да се изнесе Св. Тајна, појавио се на дверима олтару игуман носећи пред челом путир.

Сељаци су сагнули главе, само је један погледао случајно ка олтару и цела се црква одједном заценила од смеха.

Разгневљен овим безбожништвом игуман је хтео да баци проклетство на своју паству, кад — окренувши се да види шта то сви сељаци гледају иза њега — на свој ужас спази мајмунчића где чучи сасвим озбиљно држећи више главе пешкир, имитирајући свечано игуманове покрете.

Игуман се вратио брже боље у олтар водећи и мајмуна са собом и када је затворио двери могао је да чује сељаке где гушећи се од смеха говоре:

— Гле наш поп зађаконио шебека...

Када сам у најстаријем манастиру у околини Скопља у Св. Пантелејмону код села Нерези видео једну мраморну плочу са дивним исклесаним зечевима, фазанима, соколима и хртовима, сетио сам се приче о игуману и његовоме зверињаку — и ако ни игуман ни његов мајмун нису никада живели у Св. Пантелејмону. Манастир код села Нерези никада није имао других питомих животиња до једну породицу овчарских паса, чије генерације годинама већ служе манастир, и од које је остао данас само један потомак: Мурга, велики овчар са длаком курјака и паметним очима.

Пели смо се ка манастиру у топло летње јутро, када је небо жуто и дубоко без облака, и када земља мирише још на росу. Пролокан пут је водио кроз влажну сенку јаруга и жбуња са ситним црвеним зрнима, која су као капље крви пала на грање. Високе обале од земље масне и црвене сећале су на заседе и качаке. Сретали смо путем Арнауте витке где хитају са првим краставцима и боранијом ка скопљанском тржишту. По пољу су жене, расуте као црвени цветови, погнуте и уплашене окопавале жутиим прахом попрскане вреже бостана. Један стари Арнаутић ишао је погнут за плугом. Пожњео је пшеницу и сада оре за кукуруз. Готово свугде у Јужној Србији земља носи по два плода.

Сеоске куће од камена, облепљене блатом и неокречене, личиле су на куле, са високом оградом од трња, са великим дрвеним доклатом преко кога виси танко бело платно и шарене тканине. У пламеним венцима висе под тремом осушене паприке. Једна старица реуматична и стидљива, скривајући лице ферецом, претрчала је пред нама и побегла за тешку дрвену капију. У валову за појење стоке, крај чесме, ваљало се двоје арнаутске деце, који су легли у воду заједно са оделом. Мале Српкиње, сеоске девојчице обучене су кокетно као удаваче са зубунчићима, са по две кецеље, са нискама о врату, везеном марама и шареним чарапама.

Иза последњих сеоских кућа, у мрежи топлог, сочног лишћа ораха, указао се манастир потамнео од старости са својих пет кубета, где се танке цигле као сунчани зраци расипају у луку око уских, високих прозора.

Пре десетину година сељаци су премазали црквене зидове изнутра, те су у целом њеном централноме делу уништили све дивне уметничке фреске из 12. века из времена оснивања манастира. Срећом што су још у ол-

тару, на улазу у централни део и у четири мања кубета остале старе фреске недирнуте.

Најстарије у нашој уметности фреске Св. Пантелејмона су дошле на 150 година раније да објаве ону блиставу школу наших средњовековних сликара, чија нас дела велика као од Ђота или Дучиа, данас узбуђене оду: шевљавају у Нагоричину, Марковом Манастиру и Студеници. Као византиски миниатуриста незнани зограф, мистично заљубљен, сликао је брижљиво дугуљаста лица анђела и мадона, са топлим замагљеним очима и нежним рукама. Сачувале су боје необичну свежину и као разливена вина, као сјај сунчани тунике црвене, модре и жуте падају набране са апостолских рамена.

У цркви стоји одједном гроб римскога легионара сачрањеног девет векова пре него што је црква назидана.

Манастир је основао син византиске принцезе Теодоре Комнин. За византиско порекло манастира сведочи још и врло интересантан и необичан иконостас сав резан у мрамору место уобичајенога дрвореза.

Од тога сјајнога олтара очувана су само десна мала врата над дверима, блештава и провидна, са два фазана на мрежи, и тај оквир је парче од врло ретких византијских скулптура. Мраморни одломци од олтара лежали су до скоро разбацани крај чесме у башти.

Манастир Св. Пантелејмона је сјајан почетак једне велике архитектонске и сликарске епохе, која је оставила за собом по Јужној Србији безброј манастира од којих је сваки по један драгоцен музеј.

У Марковом манастиру

Многи добри путеви, што личе на паукову мрежу, воде из Скопља у свима правцима кроз поља топла, плодна и урађена. Кроз мала турска села, окружена зидом од румене земље као бедемом, са накривљеним минаретом од поцрнелог дрвета, кроз зелена поља дуванска испод голих брегова искићених турским надгробним плочама, полако једва приметно прелазимо у дивљину што настаје код села Варваре. Суво и широко, бело корито Маркове реке служило нам је за пут. Ломили смо се преко крупног, округлог камена, које у дане бујица река ваља са собом, упадали смо у ситан шљунак, квасили се прелазећи реку на толиким местима и горели под врелим сунцем које је целом овом пустом пејзажу давало изглед Дивљег Запада.

На удаљеним обалама видео сам врло ретко сељаке, који ми нису одговарали, и кућице двоспратне од блата затворене и тужне, као да сви спавају или да су се негде прикрили.

Лева обала врло висока и потпуно засечена од суве беле земље препуна је чавчијих гнезда. Многа црна јата са непријатним криком излећу да заврше овај штимунг досадних и тужних слика, живота без питомости, земље без плодности и неба без боје. Па ипак путник ужива у овом сасвим новом простом декору само сивом, белом и жутом, и привлачи га страсно себи овај пејзаж незнатних непознатих и несватљивих трагедија. Далеко је то нама све и споредно: те мале куће, ти не увек мили људи, како они живе и шта они мисле зими одсечени од света мутним водама — али кад се дође и иде само пола сата под овим бледим небом, топло нас то све привуче, узбуди и заинтересује.

Кад смо стигли у злогласно село Сушицу, били смо сасвим близо Марковог Манастира који се, скривен у благој ували, опасан високим зидом, за редом топола, није ни видео споља. Још пре манастира наишли смо на црквицу Св. Николе малу као сеоска капела, крај пута зидану скромно од камена, али пуну неочекиваних лепота у себи. Скоро се свугде на зидовима сачувале фреске из нашег златног 14. века, са топлом свежином боје и пуном снагом израза. Са пода су плоче однете, вода се налила у цркву, блато је до колена, унутра сем радозналост путника нико и не погледа, али фреске стоје са лепотом вечитом која нас увек узбуди.

Са друге стране реке је Св. Богородица, гомила срушеног камења, која је преко рушевина раширила величанствене своје фреске постојане и на киши и сунцу. Смеше се још увек нежно и болно дивна дугуљаста лица мадона и анђела из рушевина и трња. Најнеинтересантија земља за странце када дођу у наше велике градове, варварска са својом калдрмом, са својим ситним партизанским сплеткама, ми смо још и земља неупоредивих средњевековних лепота. И пуне су нам шуме, поља и клисуре расипнички разбацаних драгоцености, што пропадају од влаге, сунца и људске глупости док би их свугде у музејима под стаклом брижљиво чували.

Долазимо пред манастир, који нас својим високим бедемом и засвођеном капијом сећа на тврђаву. Лупамо звекиром на закључаним вратима. Враћа нам се из празног дворишта одјек и чекамо док из манастирске воденице слуга неповерљив не стигне, да нам после дугих преговора најзад отвори. За нама се капија поново затвара. Горе на чардаку, на коме спава летњих ноћи на асури, стари игуман је удесио пушчане мазгале и држи крај њих пун лавор метака. Живи се стално на пушци јер су качаци већ два пута ударали на манастир. И куће крај којих смо пролазили у селу биле су исто тако неприступачне са високим зидовима и прозорима толико широким колико да се пушка кроз њих протури.

У средини дворишта, скривена од зидова и конака је црква Св. Димитрија, мирисна и света, са многим угловима и луковима, патинирана временом, од румене цигле и мрамора нежно пожутелог као од слонове кости. Над оловним кровом је кубе узнето као највеличанственија купола.

Цела је унутрашњост у фрескама оних незнатних зографа који су нас учинили великим у прошлости. Црве-

ном масном бојом премазали су Бугари ред наших краљева, краљевиће Иваниша и Андрију, краљицу Јелену и Марка и Вукашина. Очишћени су неки ликови и мислило се од Пандократора са круном и одором византиског басилеуса, над киме се анђео наднео, да је Вукашин, а од Царице Небеске смирене под круном, у пурпурној царској одежди да је краљица Јелена. Још је откривен и младић са белим клобуком, нежан као девојка, са малим рупцем за појасом, али ни он није краљевић ни кћи Вукашинова већ наши византолози мисле да је можда Соломон, јер је и у Мистри тако младолик као девојка. Владари су наши још на другом зиду под црвеним, густим слојем бугарског варварства.

Пред олтаром и данас висе осам гвоздених ланаца за поликандилион, дар Вукашинов, кога су Бугари однели. Остао је само на једноме ланцу колут са орлом двоглавим, а други је један колут игуман сакрио од Бугара. Показивао нам га је касније потамнелог на чардаку уз печене паприке. Читамо на њему:

В Христа Бога благовјерни господин Краљ Влкашин

Сачувало се у том маломе гвозденом комаду читаво једно господство средњевековно.

И овде испод сводова иду сцене страдања фризом какву видимо још у Матеићу и Нагоричину. Застајемо пред **Тајном Вечером** где на трпези што сећа на харфу, Христос са апостолима вечера роткве и рибу, док му млади Јован спава безазлено на руци. Сцена Голготе је грандиозна својом трагиком са сва три крста које целат утврђује у земљу распуклу од болова.

Обе Марије су једнаке, и Мајка и грешница, под истим заштитничким гестом и леве и десне руке Христове. **Анастасис** је пун драматичне лепоте мозаика у Дафни.

Док је у сценама страдања Христос тужан, трагичан, са дугом црном брадом сириском, каквог смо га навикли виђати у Карие-Цами и Мистри, дотле срећемо у припрати округло, младо, весело лице Христово, са плавим очима. То је онај добри пастир, пагански леп, кога се сећамо са мозаика равенских и римских катакомби.

Изнад улаза у цркву је **Успење Богородичино**. Светитељи плове на облацима, стилизованим као Венерине шкољке, по плавом небу, као по мору.

Кроз клисуру Треске

За скопљанским градом настаје једна чудна мала. Куће су од земље покривене плехом и пуне цигана. Турци су у своје време отпочели ту да врше колонизацију и довели су турске цигане. Ми смо их наследили са целом Јужном Србијом, али кад су 1915 године Бугари заузели Скопље, разјурили су турске цигане и довели своје бугарашке. Сада пак наши намеравају да место разбеглих турских и бугарских цигана доведу наше колонисте, те ће тако циганска мала опет променити становнике. Цигани из циганске мале имају и своје фудбалско игралиште и наги циганчићи протеривали су један другоме гол кроз ниске капије саграђене од летава.

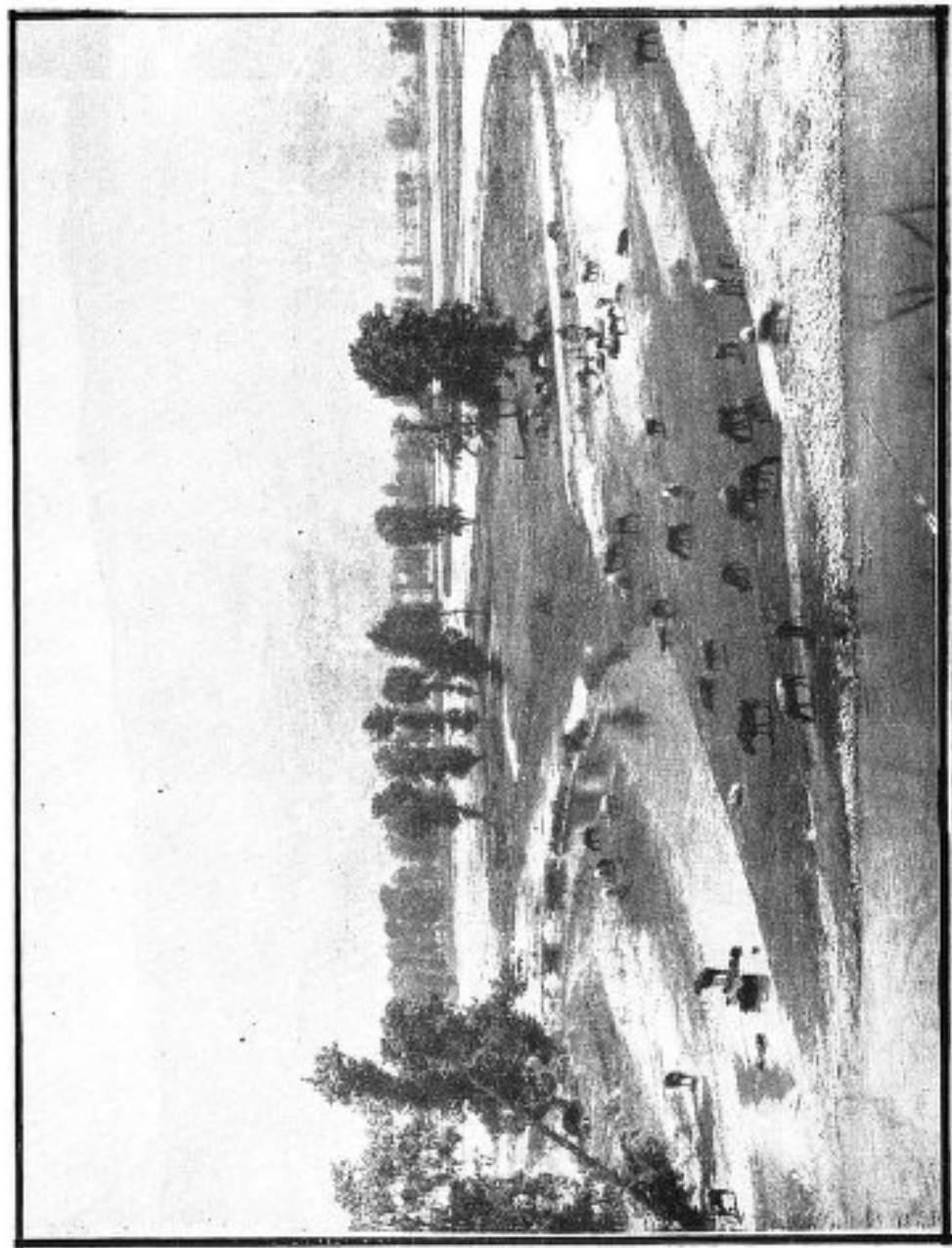
Иза Ханријева у дубокој тишини дуж Треске настаје пространа долина свежа и топла са мрљама од свих тонова зеленог. Растурени јабланови бацају округле сенке као облаци. Пејзажи су скоро тропски са мирним, сјајним провидним водама, биволима, који леже непокретно у реци као хинопотамуси.

По спрудовима осенченим пасу ергеле коња, магарца и волова.

Њиве жутога и зрелога жита настају за дуванским пољима.

За селом Глумовом клисура се нагло сужава и после скоро тропских пејзажа други сасвим алписки долазе пред нас. Све је оштро, ведро и високо, само непрегледни жбунови шимшира и промрзлих смокава везују нас за пре пола сата остављене равнице мака и дувана.

Први манастир у клисури Треске код села Матке, посвећен Богородици, има као и сви манастири свога мургу, Руса свештеника и Руса топографа.

Снимак ар. Н. Кошанина

Долина реке Треске из Ханријева

Са штапом у руци а не са пушком дочекује нас «војвода» — како га у свирепој шали зову мештани — погурен, са једним избрисаним трагичним осмехом. Бугари су му спалили живе у Поречу оца и мајку, браћу и сестре. Једино је он умакао полуизгорео из тог страшног спалишта. Безазлено се смеје својим празним црвеним очима, само по некад када тренутна светлост прође кроз њега заплаче и моли пушку да се свети «онима».

Мало се шта зна о манастиру Матки саграђеном у половини 14. века. Фреске су у њему очуване, али су већином невешто рађене од сеоског живописца. Има неколико врло добро очуваних грчких икона, са најстаријом старословенском Богородицом Троручицом.

Помиње један запис опет неку незнану властелинку Милицу чији лик видимо у цркви, а која је у 15. веку покрила и призидала јој припрату.

Највећа манастирска драгоценост је изванредан сребрни ковчежић, резан споља и изнутра, рађен 1818. године у Скопљу, са Благовештењем изрезаним у сребру, под утицајем талијанске школе, врло вешто и са много укуса.

Манастирски кувар, осамдесетогодишњак, врло негостољубив, чим је видео странце почео је да гунђа.

На моје питање када је зидан манастир, одговорио ми је сасвим озбиљно:

— Кој га знаје, пре седам осам хиљада година.

Под орахом на трави седи топографова жена Рускиња и једна млада кондурџика из Скопља, која је са децом дошла у манастир на летовање. Од дугога времена лови рибу у Трески и шаље је мужу у Скопље.

У клисури Треске су још три готово неприступачна манастира. Два на врху камених шиљака Св. Недеља и Св. Никола, а трећи Св. Андреј — задужбина **«Христољубиваго раба божија Андријаша, сина благовјернаго краља Влкашина и краљице Јелене»** — у самој обали клисуре, на маломе платоу, сасвим очуван и пуст. Грађа за њега доношена је узводно на чамцима. Данас још стоје у стени узидане гвоздене куке које су помагале пловидбу.

Немци су вршили покушаје да продру до манастира. Остала је успомена на смрт једне немачке баронице-болничарке, која се у вртоглавици стропоштала са литице у Треску и књига чувеног њиховог научника Дофлајна **Македонија**.

На завршетку пута пред кањоном био је постављен за време окупације и висићи мост. На истоме месту било је покушано пробијање једног тунела.

Кроз дивљу клисуру, где се камене литице стотине метара високе спуштају у тамне воде стрмо као зидови, пловили смо на чамцу четвртастом и несигурном. Чамција се хвали свима поносан да је он Краља и Краљицу на своме чамцу до манастира возио. Наша византолошка експедиција на томе истоме чамцу за мало није изгинула. Чамац им се изврнуо, шеф експедиције се давио а један члан сломио је ногу бачен водом на стену.

Потпуно непомични да нам и нехотичан покрет не поремети равнотежу овде толико потребну и пресудну уз уједначени удар весла нашег чамције, ишли смо лагано уз брзу воду пуну скривених сила и тајанствености, на коју никад сунце не пада и само јој одблесак од стена даје тамни сјај маслине. И ако тамо далеко горе где круже невидљиви орлови над нашим главама, а где ми видимо само узану плаву линију небеску, сунце пали осушене шимшире и усијава камење, нас овде натапа једна грозничава, влажна свежина. Пут чамцем кроз кањон је као за неке изгубљене светове.

Угледамо најзад урезану у стени по коју испосницу, неприступачну, високу пећину пуну легенди о светим људима које нам је оставио средњи век испосника и витеза.

Откривамо лагано ову нашу нову Св. Гору над Треском.

За стрмим углом где река савија, отвара се за тренутак небо округло над нама и мала зелена оаза весело нас освежава у сред пустих, засечних литица. Крај воде шуште трске, а више обале се зелени шума орахова. Избијају из широког лишћа још незрели чврсти плодови и уносе једну необичну питомост у досадашњу дивљину клисуре.

А горе под стеном, са кубетом обасјаним сунцем као румени цвет избија из зеленила ораха Св. Андрија.

Неприступачан за затвореном реком и стенама очувао се у свој радости својих линија и лукова, као изгубљена лепота у пустињи. До сада је био само склониште слепих мишева, чија је нечистоћа испуњавала цркву до половине. Скопски митрополит Варнава, овај наш велики обновитељ на југу, сетио га се и данас је очишћен, поплочан старим плочама које је неко разрио тражећи бла-

го под црквом, и потпуно усамљен оживи једном у години, на дан када се прославља Св. Андрија.

Сачувале се на зидовима и под кубетом фреске оштећене нешто од слепих мишева, људи и времена. На најлепшим фрескама читамо бритвом урезана имена Кирил Попов, Борис Мацанов, да нас сете да је и овде прошла дивљачка инвазија Бугара.

Испод кубета иде фризом необична тапија, и пише: **село Глбочица, село Луковија, Долне с метохом** и сва села која су по хрисовуљи манастиру припала.

У апсиди је Богородица суморна, пуна болова, и руке раширене нису царице небеске која влада, већ руке мајке која моли. **У Свадби у Кани** Христос је аскета из Сирије, издуженог лица са црним кудравим власима. Наилази затим цео циклус страдања. Овај непознати наш зограф у **Распећу** не прикуцава Христу руке традиционалним клинцима, већ ге за крст конопцима везује лишавајући распетог Бога стигмата. У сенци је **Анастазис** у својој трагичној мирноћи, тако редак у нашем сликарству. Над вратима је, по обичају, **Успење Богородице**, да то тешким бојама и необично појачаним драмским акцентом. На фрескама видимо грчке натписе видљиво стављене преко првобитних словенских. И на једној већ уништеној фресци ваљда са ликом краља неког нашег, остала је само као одкровење реч: **Српск...** И то је све, али говори више него сви они грчки натписи.

Зидови друга два манастира слабо се називу у висини. Селјаци причају да су све слике на зидовима — фреске — још тамо али без крова. Не смо због кртости стене и врло стрмог нагиба, тешко је успети се и због великог броја најотровнијих змија и шкорпија. Ипак Св. Николу, шишевски манастир, митрополит Варнава обнавља и мисли да ту смести летњу резиденцију.

На повратку један стари излапели Арнаутин причао ми је о поп Јови и његовој мајци, који су живели у Св. Андреји:

— Поп је имао кајик, па веже коња за кајик, тргне конопцем за звоно и кајик повезе...

Нисам никако могао да разумем шта је ту коњ радио по води.

Сретали смо Арнауте који се враћали са рада. Врло лепи људи са сасвим отвореним плавим очима, тамних коса и са фином мускулатуром. Сви су задовољни и сви раде дуван. Ко има веће поље има по 5 жена.

Воденичар је задовољан и са једном.

Питао сам га ко му је народни посланик.

— Бег... Кемал.. Кемал паша..

То је казао, али је сасвим несигурно гледао у своје
цакове, и видело се да је одговор био без задњих мисли
и без подвале, интересујући се само за зрна што споро
падају под точкове.

У Тетову

У плодној Полошкој долини зеленој и влажној, за редовима топола Тетово у цвећу са текијама и минарима изгледа из далека као велика башта свежа и мирисна. Кровови су утопљени у зеленилу. Људи су вредни и пуни жеља за прогресом. Недавно је крај Тетова подигнута једна од највећих електричних централа у Јужној Србији, и већ треба да проради. У њу се полажу читаве наде. Један стари Тетовац ми вели поверљиво:

— Ако тада Тетово оживи. Све Скопље одвуче...

Пројектован је водовод, али оно што се прво осети долазећи у Тетово, то је да путник нема где да одседне. И тек сам тада разумео Метерлинка. Са чуђењем сам некада читао његове путне белешке из Сицилије и Калабрије, у којима га нису узбудиле ни лепоте античких храмова, ни поломљени дорски и јонски мраморни стубови, ни Етна са падинама покривеним лавом и лозом, већ је свугде видео само прљавштину, крчме у којима су кујне у исто време и сметлишта, кревети са прљавим рубљем и стеницама а крчмари лопови.

За сада је најбољи хотел у Тетову у исто време и оно што би се учтиво могло, рецимо, назвати: «Пансион г-ђе Уорнс.»

Келнерица Фатима са подвученим очима и младежом од фластера на лицу, куца се са Турцима, Арнаутима и турским циганима који усијаних очију пажљиво гледају у изложене ноге три лепотице у жутом, плавом и зеленом оделу три певачице једне чудне музичке капеле, чији је вођа руски Черкез са Кавказа, а најзанимљивији члан дебели турски циганин са даирама. Седи сав црн и мастан под рекламом Сингерове шиваће машине, и када падне у севдах намигује на најмлађу певачицу у плавој хаљини, која је извезла себи име на грудима: **Рајме.**

И до у поноћ у кафани пиште зурле, звече даире, Рајме изводи игре трбухом, једна певачица без грла надокнађује песму лупњавом мршавих ногу о дрвену бину, а Арнаути шкрипе зубима од страсти и разбијају пивске чаше о под.

У поноћ се друштво разилази на спавање. И тек што се сва та оријенталска врева и вриска стиша, настаје лупа на вратима соба. Полиција обилази хотелске госте.

И други ханови су пуни. То је због пазарног дана. На пијаци има само Арнаута. Продају урду у џаковима и колутове сира са Шар планине.

Улице миришу на усијано масло и на расцветане кринове који се виде кроз одшкринуте капије. Турци жваћу по цео дан дудове, што их мале девојчице продају у плитким синијама веома јевтино.

У чаршији је најважнији еснаф ужарски. «Јужари» — како то на њиховим фирмама пише — боје вуницу и праве самаре; бакали продају со и шарене шамије, а у читавом једном делу главне улице ваљају дечаци белу вуну за арнаутске кечиће или на неким месинганим авнима пеглају фесове. Чим се уђе у дућан зна се ко је чији. Свако је прикуцао Пашића или Давидовића. Турци немају слика. Они мудро кажу, да им коран то забрањује.

Сваки ћошак има своју чесму, свака кућа своју башту и двориште каменом поплочано. Турске куће су са решетком на прозорима, егзархијске су плаво окречене, а српске носе црне и беле крстове на вратима.

Нисам нашао у Тетову наших средњевековних трагова, јер је под Немањинима било само село крај чувеног манастира »Богородице Хтетовске«. Али су зато видљиви остаци ислама. У мирним улицама изнад доксата затворених решетком и обвијених лозом виновом изненада као ластва избије у вис минаре, или се свију потамнели сводови амама који сећају на византиске ротонде. Чудна је и весела »шарена џамија«¹ Абдураман—паше сва у плавом цвећу и пламтећим сунцима. Крај ње је амам искићен дуванским венцима и ниска воденица на чијем крову под широким тропским лишћем расту бундеве. Воденичар, проседео од праха, подбочен служи нам кан чичерон:

«Он зидао џамију, он бању, он ћуприје, четири ћуприје, он воденицу, он био цар» вели одушевљено воденичар и прича за кулу Абдураман паше »цара тетовског«, да је имала тунел који је водио све до кала-града на брегу.

Док сам у улици Вука Караџића (раније Цидит-мали) — једној од најинтересантнијих улица у Тетову, јер је цела састављена из камених, утврђених двораца турских паша, све једне породице, — посматрао дворац Хаки-паше прави замак са кулом, мазгалама, тешком гвозденом калијом и високим каменим бедемом, срео сам се са најљубазнијим човеком у Тетову.

То је био један млађи, угледни Турчин. Носио је у руци ибрик са млеком, и када сам га упитао за пашин дворац, објаснио ми је и представио се:

— Фехим-бег Јусуфовић.

Он је потомак Реџеп-паше и његова је кућа, опет кула од камена, до двораца Хаки-пашиног.

Замолио ме је да га посетим. Ушао је раније, да скло-ни жене. Чуло се лупање нанула, и све су се склониле у харемлук. Турци у Тетову не признају реформе које Кемал-паша уводи тамо у Турској.

Њихове жена не излазе на улицу. сем да оду до најближе породице и то увек брижљиво замотане, мужа узимају по избору родитеља и цео дан гледају у четири записа из корана.

У дворишту куће кроз коју тече поток — тетовска канализација — у башти пуној лепих ката и каран-фила, уз чашу сока од руже Фехим-бег ми је причао о новој политичкој оријентацији Турака, за државу.

Под Шар-планином

Арнаути су се враћали са пазара. Јашу на чупавим брдским коњићима и носе на леђима купљене асуре увијене и торбе пуне соли. Продали су урду и сир и иду сада натраг стадима у Шар-планину са неколико зарађених новчаница завезаних у марами са 9 чворова.

Све је влажно и зелено. Безбројни поточићи долазе са планине, пресецају пут и иду кроз доње-полошка поља утичући у Вардар. Близина велике планине са снежним врховима даје необичну свежину целога овог крају. Земља је врло плодна, и све је много веће и једрије него на другом месту: и ораси и јаблани и пасуљ и кромпир. Турци из тетовске долине хвале се како је њихов дуван најбољи.

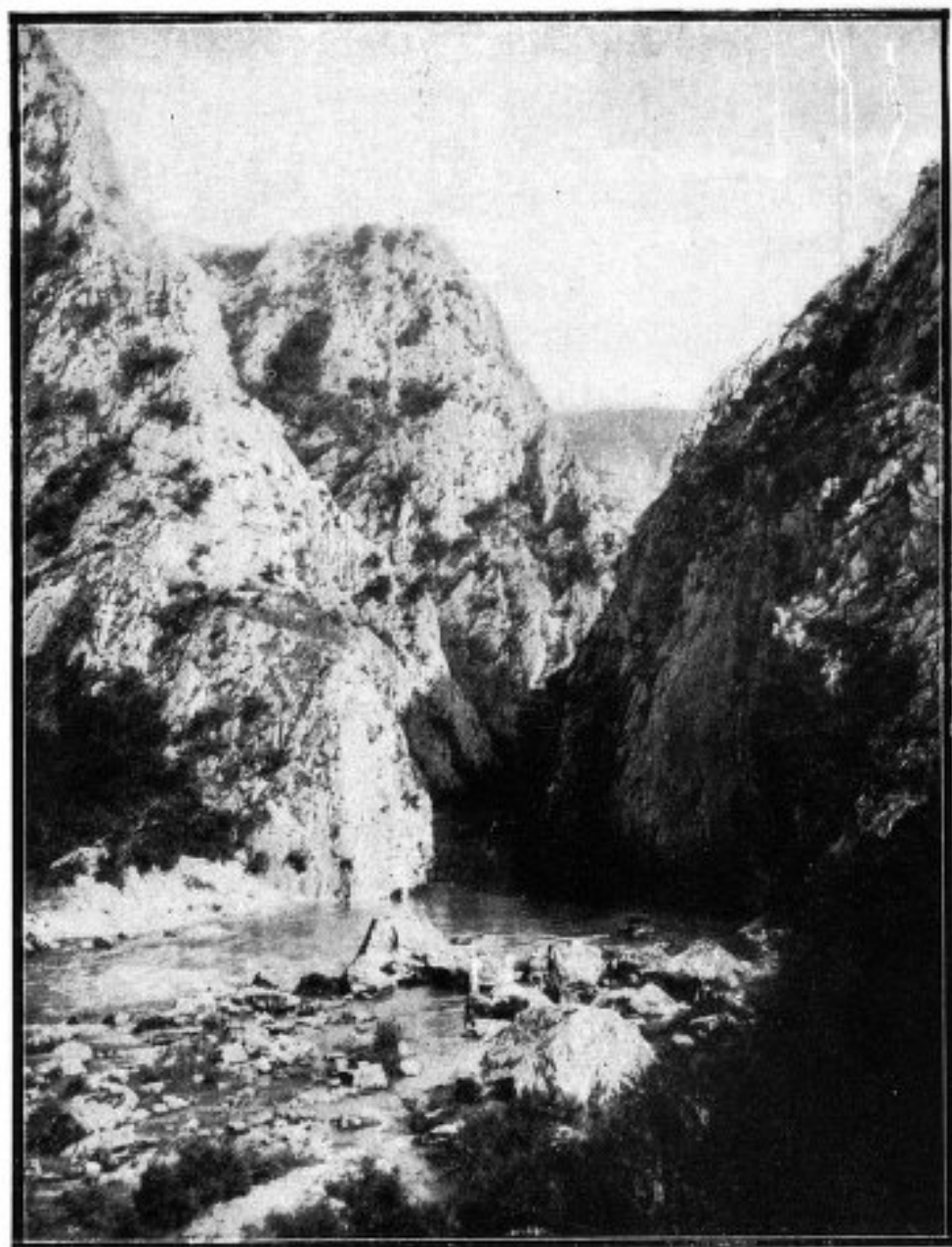
Горе високо по пропланцима пасу безбројна стада оваца. Све су острижене те су смешне и изгубиле су пропорцију. По падинама виногради, највише у власништву муслимана, и зато тетовска област нема много вина. Турчин који јаше поред кола каже ми да им коран не дозвољава не само да пију него и да праве вино. Грожђе носе у Тетово и продају Србима на оке и «ђутуре».

Сва села крај пута су пола српска а пола муслиманска. Подељена су на две мале, једна са џамијом а друга са црквом.

Арнаути су кавалери. Сваки води своју жену на магарцу, а он иде пешке.

Цела планина и села покривена су златном мрежом од цвета питомих кестенова. Куће села Лешка, Варваре, Слатине и Теорца губе се под гранама кестенова и ораха.

Безбројне воденице нанизане су на потоцима све једна за другом. Само на једноме потоку крај Лешка међу 17 воденица.

Снимај др. Н. Кошанина

Кањон реке Треске код манастира Матке

Врло је тешко не преварити се код сељака. У тренутку изгледа да је тачна прва импресија, да су сви «блажени нишчи духом», сви наивни, необавештени и доброћудни. Слушајући друге учини нам се опет тачно кад говоре да су лукави и неповерљиви, јер ако сви нису били воденичари, а оно су путовали по свету као печалбари.

Кочијаш, Рус козак, целога пута ми је причао о игуману, манастиру и вотки.

Пред Лешком смо дуго пролазили кроз манастирске њиве, ливаде, шуме и баште. Лешачки манастир је веома богат, има 60 хектара земље.

На крају села одједном пролазе кола испод огромног зида, високог као какво утврђење, на коме стоји велика двоспратна зграда. Изгледа као санаторијум или универзитет. Зачудила ме је својом пространошћу и многобројним прозорима. То је један од три манастирска конака. Само два новија конака имају преко 50 соба.

На путу под зидом нова чесма са две луле из којих снажно јури хладна, веома пријатна минерална вода, укуснија него Виши Старци из села гледају је с неповерењем. Не би је ни један окусио, док млађи, печалбари, који су били у свету, сви је пију и тврде да лечи стомаке.

Још није извршена хемијска анализа. Када би каква конзорцијум са већим капиталом искористио извор, — судећи по пријатном укусу, — можда би то била једна од наших најбољих минералних вода.

У манастиру три фасаде великих конака ивиче двориште. Четврта страна је пространа ливада, покривена наслагама ломљеног камена, са којим треба да се зида нова црква.

Игуман са руским козацима вадио је тај камен из брда, у близини манастира, на чијем се врху налазе рушевине једне куле, коју сељаци зову Леђенградом и причају о неком силном закопаном благу. Један богати Турчин вршио је ископавања за свој рачун. и никоме није рекао да ли је штогод нашао.

Говорили су ми сељаци из Лешка о игуману Хаци-Језекиљу, који је оставио најбољу успомену код народа. Њега су пре 20 година у сред села у подне бугарске комите исекле камама на комаде. Гроб му је до конака који је он озидео, са сликом на порцулану и црвеним ружама.

Првобитни манастир, зидан, по предању од кнеза Лазара у 14 веку, налази се у планини. Остао је само један део олтара са фреском свеца без главе. У једној руци држи кадионицу а у другој цркву. Може бити да је баш то лик кнеза Лазара.

У новејој манастирској цркви «Успеније Богородичино», из половине 15. века, насликан је невеншто сељачки опет кнез Лазар са одсеченом главом у руци. Испод ових фрески рађених пре 50 година налазе се трагови првобитних фрески рађених у времену зидања манастира и сигурно да је сељак сликар поновио и страшни суд и кнеза Лазара.

Сељаци врло често долазе код игумана да им чита молитве од урока, од намерице и од нечистих ветрова. Чак и оца доводи у манастир буле са болесном децом.

Пролазећи кроз село срео сам једно чудновато створење у одрианој, краткој мантији где тера козе пред собом. Рекли су ми да је то сеоски поп Спира, највећи газда у селу. За време окупације закопао је своје злато под праг олтара, али су га Немци пронашли неком «машини» за изналажење злата, и све му однели.

У сеоској школи била је велика свечаност. Деца су полагала годишње испите. У школу је дошло цело село са председником и кметовима. Сељанке су донеле децу и доје. Све су у белини и са по 200 витица на глави. Од ношње су задржале све, само купују ципеле.

У школу на полагање испита ушли су и пилићи, те их учитељица тера штапом, питајући у исто време децу о животу Св. Јована.

Баци читају из буквара, декламују »Малог Перу« и »Добре суседе«, и одговарају колико је 9 пута 7.

Сва су сеоска деца бистра, девојчице су нарочито марљиве и вредне.

Један дечко одговара на питање о Великој Госпођи:

— Кад је Исус Христос хтео да умре зовне апостола Јована и каже му: «Чувај ми мајку». Кад је Св. Дева Марија хтела да умре дође јој анђео Гаврило и каже: »Радуј се, ти ћеш да умреш.« Она се обрадује и умре.

— Зашто се она радовала да умре, пита га учитељ.

— Јер ће да се састане са сином.

Једна баба даје своје мишљење гласно:

— А мије ништа смо не знали...

Испити су завршени песмом «Хеј Словени» коју су девојчице отпевале.

На манастирској чесми сваки дан пред вече је five-o'clock. Ту су девојке са крчазима и ибрицима. Кад пођу кући застану код манастирских јабланова. Девојке су у групи, а около су момци. Прате их од села до чесме и натраг, и ни једном не падне на памет да им помогне носити воду.

Тстовци и сељаци из околине долазе на летовање у манастир прилажући му по једног овна или погачу.

Многи родитељи шаљу своју болесну децу сасвим саму у манастир да се лече, не због ваздуха и одмора, већ што је то свето место.

240 Километара у трамвају

«Самовар» је закаснио више од једног сата. Падала је преко ноћ киша, шине се овлажиле, и он је искочио. Зову га још и »шпилерај» и »шпорет», а кад сам ушао у њега у Тетову сетио сам се на предратне старе гробљанске трамваје. У вагончићу са две уздужне клуне, под које се оставља пртљаг, три четвртине публике сачињавају жандарми и војници: оружана стража која прати воз стално од оне авантуре са качацима. Жандарми са пуним торбама печене јагњетине, весели, груби, стари најамници сретни су кад у вагонићу има и «господе» Жале се:

— Немаш, брате с киме да се разговориш...

Војници Славонци, Словенци, Бачвани, Ужичани, бледи, маларични, мало говоре и покрећу се само кад се треба фотографисти и пити воде.

Поред целе пруге поздрављају воз стражари: војска и наоружани Арнаути. Свако село одређује стражу за пругу. Арнаути приме пушке и реденике и озбиљни иду на ту нову дужност. Богатији муслимани плате по лиру «фукари», те место њих стоји недељама крај пруге и трчи у планине да гони качаке.

Један жандарм каллар ми објашњава:

— То је моја стража. Дали смо им пушке, али ко их зна шта мисле. Што они желе нама нека Бог да њима. Ено ономе тамо и стриц и теча су у качацима, а он стражари са нама...

Код свакога моста ровови и исплетене бодљикаве жице. По пет шест пешака спавају ту на слами испод два шаторска крила, са по једном бомбом за свакога обешеној више главе. Хране се само кризом.

Преко поља крај пруге Турци иду на косидбу. Сви јашу на коњима, о рамену носе косу, и мрки, достојанствени подсећају на старе копљанике.

У возу се говори само о качацама и ко куда путује. Један стари сељак прича дугачку и замршену причу о убиству у његовој кући, које су извршили качаци баш из села присутног Арнаутина стражара. Све те приче су исте, кржаве и мутне. Превара или заседа, па онда дубоке ране по целом телу, крв по земљи и уплашени неми сељаци који нису ништа ни видели ни чули.

»Дај качаку да једе, лепо га угости, кад већ мораш, па онда секиром по глави, сестру му...» даје савете румени жандарм ловац што упоредо са качацама лови мечке са 9 срдаца, рисове и дивље свиње.

Три његова друга погинула су ономад у потери из заседе, тамо у планини са белим, снежним мрљама, — показује он, мешајући своје изгинуле другове са лисицама и животом у Београду где се ништа не може уштедити.

Врло често се виде поред пруге или даље на пољани двоспратне камене зграде скоро увек недовршене. То су нове жандармериске станице које ће после бити школе.

Буде што раде на пољима окрећу леђа возу, без љубопитства и непокретне остају док не ишчезне.

У Гостивару воз се на ново компонује. Настају велики успони, и цео се воз састоји из фургона и два вагона. Показују ми на нову цркву. Почели су је Бугари, ми смо је покрили. Треба још неко да начини иконостас.

На пијаци је у сред тробојних филарета пирамида:
«Творцима Југославије палим на пољу слободе и части..»

Два струка кукуруза жута избила крај камена.. Около у сенци дудова «благодарни Гостиварци» — како пише још на споменику — продају лубенице.

Мали воз на сваких 5 км. гута воду и напорно одмиче кроз младе храстове шуме, на прузи коју је почео Немац а довршио Бугарин.

Иза Кичева виде се из воза редови лепо одевених жена и сељака, и сви у једној линији копају кукуруз. Свакога празника сељаци из околних села долазе са мотикама свечано одевени да раде »манастирско.»

У Берикову арнаутска деца продају кувана јаја, која плашљиво стежу у руци бојећи се отмице.

— Дај динар, вичу као качаци, и тек кад приме новац пуштају јаје из руке.

Од Врпчишта настају све српска села. Поповац лежи у долини са окреченом црквом, и на малог тргу

као на таџиру игра коло: беле девојке и мала мушка деца, око гајдаша.

Како воз обилази видим елипсу кола која се једнако мења, да се претвори у круг, кад је воз на највећој тачци, па после опет профил кола с друге стране како лако покретан, беззвучно нестаје.

«У ово село не можете ући док не тражите хлеба», понавља по десети пут војник Босанац.

Још сасвим девичанска земља са животом као пре пола века без сингерових машина, белила и грамофона.

После Пресека најхладнијег и највишег места у планини под кишом што сипи и мирисом јагода, воз силази у узану зелену равницу обасјану сунцем.

Одједном на низбрдици шкрипа, гребање, ломљава. Два војника главачке испадају из воза, а машиниста са муком уставља локомотиву, фургон је на завијутку искочио из шина. Нико се не узбуђује, сви силазе, загледају околу, плуцкају и после сви заједнички и путници и железничари и војници дижу вагон натраг на шине.

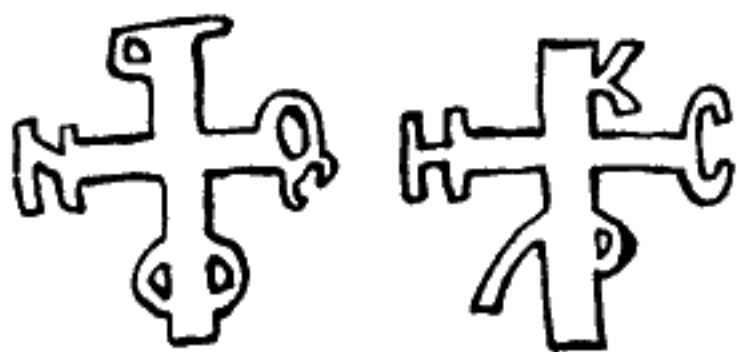
Искакања су овде свакодневна, али све се увек лепо сврши и никад нема жртава.

Један железничар нас теши:

— Дешава се некад и по шест пута на дан да искочи.

Али се зато нико не плаши. Искакања су предвиђена и на сваком вагону утврђене су споља по шест полуга за подизање испалих кола.

Воз доцка у ноћ стиже у Охрид. Турци са чезама и Сремци са фијакером чекају да вас одвезу код баба Кате или код чича Митра, чудећи се да се још неко плаши стеница.

Охрид средњовековни Југословенски Рим

I

Оно, што је Рим за католичку, Цариград за грчку, то је Охрид за нашу југословенску цркву. Често независно од Византије Охрид се развија под непосредним утицајем истока. Цела наша црквена цивилизација рађа се у 10. веку у Охриду, највише заслугом моравских мисионара Св. Климента и Св. Наума, које проводе цео свој живот као прости учитељи са децом и народом. Св. Климент у исто време док зида у Охриду први манастир, доноси и воћке из Византије, и још данас су чувене охридске трешње.

Концем 9. и почетком 10. века Охрид је центар мисионара из Моравске. Око Св. Климента било је окупљено 3500 ученика, које он шаље одатле на све стране. 360 цркава и параклиса било је на обалама охридскога језера у то доба.

Св. Климент и Св. Наум везани су за историју Охрида тако живо да охридски старци говоре о њима као о савременицима. Нигде прошлост није тако близу и нигде 10 векова нису протекли брже.

Како је Св. Климент поштован од Охриђана, види се и по именима: сваки други човек у Охриду зове се Климент, или краће: Климе.

Зна се да су Словени долазећи у ове крајеве, напали на већ доста јаку духовну цивилизацију. Већ у 3. веку је Св. Еразмо дошао из Антиохије у Сирији на обале охридског језера да покрштава Палазге и друге варваре.

Његова успомена свеже је очувана код народа кроз 17. векова, и данас се налази на пола часа од Охрида црква њему посвећена.

Рибари причају да га виде ноћу, у доба када лове рибу, где се појављује сав у светлости и иде преко језера да обиђе своју цркву. Сваки рибар прича убедљиво да је он то својим очима видео.

Епископ г. Николај Велимировић вели.

«За рибаре нема зида између неба и земље.»

У 6. веку Јустинијан оснива прву архиепископију за Словена у Охриду.

Име највеће охридске цркве Св. Софије везују неки за њега, и мисли се да је поред Св. Софије у Цариграду и у Солуну сазидао и Св. Софију у Охриду. Сем те претпоставке никаквих писмених трагова о томе нема. Много је вероватније да је Св. Софија зидана после прве цркве Св. Климента. У њој се очувао и данас поред степеница у припрати лик византијскога владоца у царској одежди са извеженим орловима, са женом и два детета. Поред главе се још може прочитати име:

Палеолог.

Ретко која црква има нејасније порекло од Св. Софије. Сем Јустинијана и неког од Палеолога једни је приписују још бугарском владоцу Михајлу Борису, други Самуилу, неки охридскоме архиепископу Леону Грку, док г. др. Влада Петковић упознаје у портрету владоца у припрати деспота Ђурђа Бранковића и његову породицу.

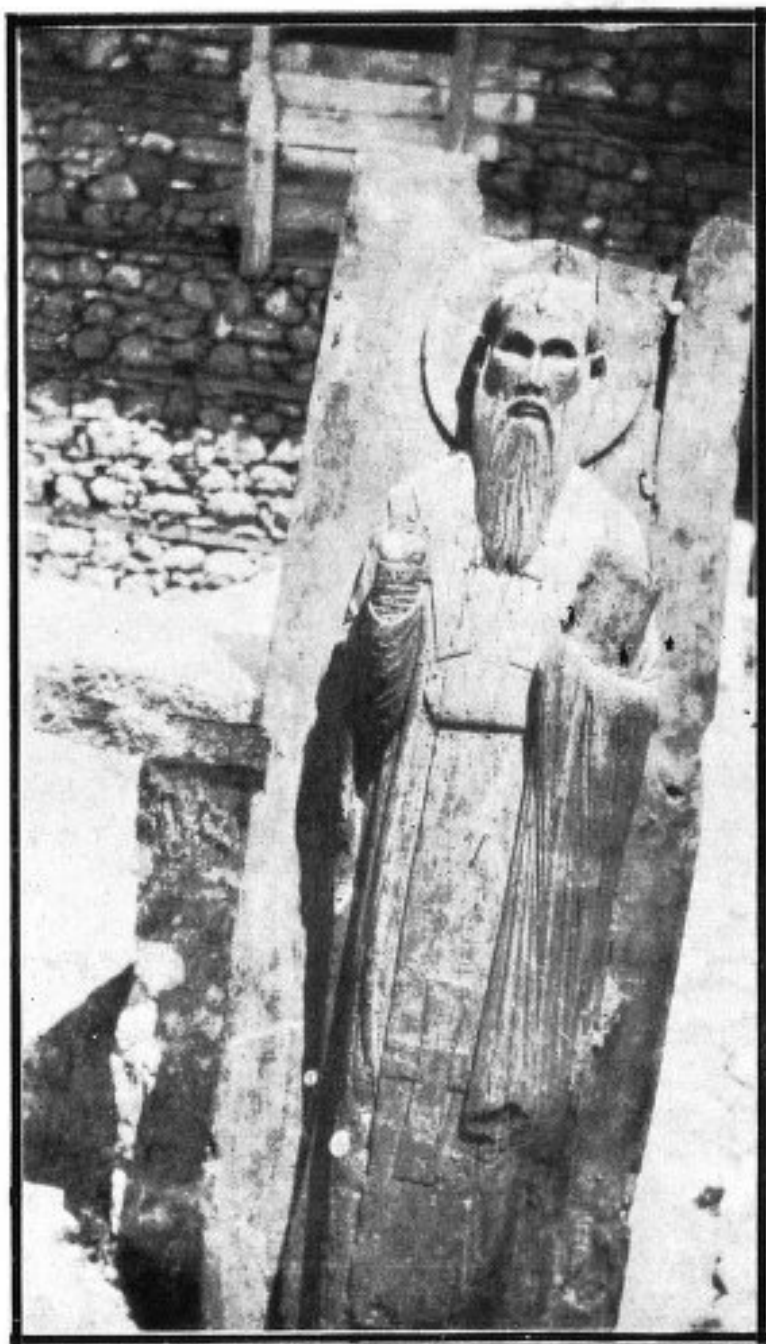
Словени су уништили прву црквену цивилизацију и тек у 9 веку Св. Климент крштава незнабошце у Охриду и ствара нову југословенску црквену заједницу коју г. Цвијић зове »патријархалном културом.« Она траје све до почетка 11 века када Охрид опет потпада под врло јак утицај Византије.

Василије Други срушивши Самуилову словенску царевину, расељује Словене чак у Малу Азију, а у земљу Самуилову доводи Грке и Јермене и поставља јаке гарнизоне. Сви манастири подигнути у току 11. и 12. века били су само грчки.

У 11. веку цар из Цариграда шаље за архиепископа у Охрид Теофилакта највећег тумача Св. Писма после Св. Јована Златоустог. Од њега нам је и остало: «Житије Св. Климента.»

Теофилакт је сматрао бављење у Охриду као изгнанство и писао је у Цариград:

«Суђено ми је да међу овим дивљацима живим и радим. Докле ћу, о царе?»

Снимак С. Кракова

Св. Климент, дрвена'скулптура
из 14. века

За време турске инвазије најлепше цркве постају цамије. То је судбина Св. Софије, а изгледа и манастира Св. Климента у коме је био гроб свечев. Данас се ни његови темељи више не познају, али народно предање тврди да је манастир био на месту где су рушевине једне цамије.

Око цамије су растурени турски гробови и поломљени римски стубови и капитли, који се налазе свугде по Охриду нарочито на црквеним гробљима. Запуштена поља, која су некада била манастирско имање, силазе стрмо на језеро по коме плове тешки рибарски чамци од поцрнелог дрвета, и кљуновима високо уздигнутим над водом.

Дивно је себи место изабрао Св. Климент, са кога се види цео Охрид и обале језера, као да је хтео да сачува што лепшу успомену на почетак тако значајног моралног и уметничког покрета.

Када су Турци разрушили први манастир Св. Климента, тело свечево пренето је у манастир Богородице Перивлепте у горњем охридском граду, кога је 1295 године подигао Арбанас Протогон Згур. Од тада је црква променила име и сад се зове Св. Климент. Камени свечев гроб, десно од олтара, покривен је новим црвеним саркофагом доста вешто а неукусно израђеним. Ту лежи светац, али без лобање, коју су украли грчки калуђери из Бера.

II

Када сам пре две године посетио музеј у Софији, видео сам читаву галерију пуну целих зидова из цркава са фрескама, иконостаса од резаног дрвета и старих старословенских икона уоквирених миниатурама у сребру изрезаним. Приметио сам да су најлепши примерци били обележени:

»Из Св. Климента, најстарије бугарске цркве у Охриду.»

Било их је и из других исто тако «бугарских» цркава у Охриду.

Директор музеја, — када сам га упитао, одкуда њима ове ствари, — одговорио ми је, учтиво смешећи се, да су Бугари први подигли цркве у Охриду, и да су из својих цркава пренели у свој музеј

За доказ ми је одмах показао Иванова, Кнчева и још неке који су писали о бугарским старинама.

Када сам сада обилазио охридске цркве, сетио сам се тих покупљених ствари.

Чувари црквени, — већином бабе, старе богомољке — причале су ми да је било још пуно тога, али су Бугари најлепше однели за музеј.

Не знам, када су покретана питања репарација, да ли се ико сетио ових наших опљачканих уметничких старина, али знам да наши музеји немају готово ничега што би обележило неколико сјајних векова, а нарочито 14. златни век, када је уметност код нас била на врхунцу, и оставила спомене какви ни од Византинаца нису остали.

Пун је Охрид тих старина које чекају не знам шта кредит, министарско решење или човека да их прикупи, смести у какав музеј и створи једну од најинтересантнијих колекција те врсте.

Код нас најлепше ствари имају судбину да буду заборављене и забачене. Цео Охрид је велики музеј у коме се мешају римски барелефи и византијске фризе са иконама грчким и старословенским и фрескама Св. Софије, рађеним најкасније у 14. веку. Лик Св. Климента изрезан од дрвета у 14 столећу, лежи изгрижен црвотином у једном црквеном орману.

Од 40 очуваних цркава и манастира на обалама Охридског Језера, скоро половина се налази у самом Охриду. Најстарије груписане су у староме делу Охрида званом «варош».

Најмања је **Св. Пречиста**, црквица за децу, у највишем делу «вароши» крај римских зидина. Цела је само једна ниска собица. У њој се служи служба једном у години, и тада верни доносе масло и металне новчиће на дар Богородици. И у свакоме грумену масла скривена је по нека молба и жеља.

Две су цркве **Св. Николе**: једна новија са гробљем око ње, зидана пре 80 година. Ниска, без звоника, увучена у руну и сва заклоњена зидом јасно показује да је грађена за време Турака. Неколико изванредних икона рађених као фреска и других старословенских од пре 6 а може бити и 9 векова, једина су уметничка дела ове цркве.

Други старији **Св. Никола** много мањи, сачувао је неопштећене зидове од цигле и камена, али кроз проваљен кров пада киша у цркву пуну влаге. Фреске се одвојиле од зидова и отпале, иконостас је разваљен, а гомила

најстаријих икона остављених у једноме углу на земљи, лежећи ко зна колико у влази, пропала је. Дрво се расквасило, боје су отпале и од свих негда сјајних икона остала је гомила трулога дрвета.

Преко од старог **Св. Николе** је црква **Св. Богородице** са старим иконостасом изрезаним у дрвету који подсећа својом лепотом на иконостас Св. Спаса у Скопљу. Узети су сасвим локални мотиви. На иконостасу је лабед, који гута змију, и тице са грожђем у кљуну.

Не мање интересантан је и нешто новији иконостас у другој **Св. Богородици** у Месокастру (једном делу Охрида). На томе су иконостасу изрезане тице, орлови пуни као гојене кокоши и анђели у грожђу. Нарочито је интересантан један мали анђео са огромним шараном у руци.

У «вароши» су још стара црквица **Св. Димитрија**, саграђена одмах под Св. Климентом, **Св. Костадин**, црква-костурница, увек отворена. Кад човек уђе у њу застане одједном пренеражен. У једноме углу гомила лобања и голеница, и читава је црква пуна сандука од шећера испуњених мртвачким костурима.

Из **Св. Богородице Челнице** однели су иконостас у Св. Софију, поп јој је отишао у Америку, те је сада остала пуста и тужна, са недавно обојеним пејзажима на зидовима.

У малој, старој цркви **Св. Врачи** иконостас држе 2 змаја са белим крилима и црвеним чељустима. На самоме уласку у грчку цркву опет **Св. Врачи** из 1867 године узидане су две римске главе од камена, са одбијеним носевима. Пред црквеним вратима је једна византијска мермерна фриза стилизована. Галерија у цркви сва је преграђена решеткама. Питам бабу чуварицу:

— Шта је то?

— Кафези за жените, одговори.

Те «кафезе за жене» видео сам и у две сасвим не интересантне и нове румунске цркве у доњој мали: **Св. Никола** и **Св. Ђорђе**, или како то румунски на вратима пише:

Stantul Georgie.

По њему гмижу шкорпије, а на гробљу око њега цветају руже и деца тресу дудиње.

Најлепша по месту на коме се налази је црква **Св. Јована Канео** на стени која се стрмо спушта у језеро. Црквица, веома стара, обновљена је за владе цара Ду-

шана. Касније су дозидана уз њу још и два дела од самог камена, — ранија је црква од цигле и камена — да би била пространија. И унутрашњост јој је измењена. Само се у олтару очувале старе фреске али потпуно изгребане и оштећене. Бугари су за време окупације урезали на фрескама своја имена, те се и данас преко лица и груди светаца и анђела мајсторски драпираних, могу читати ножем изрезана имена: Симеон Иванов,, Спира Коцирев и другови.

И то је један од «културних» споменика које су Бугари оставили.

Доле под црквом у једној каменитој ували су рибарске кућице криве, степенасто поређане једна над другом. Жене на обали беле платно, а рибари који се вратили из лова на чамцима «из доба Св. Петра» како их они зову, скупљају на мотке мреже и певају. На стрмим падинама брега старац Турчин тешко коси још незрео јечам помешан са булакма. Он не пева, ознојио се, сав је сломљен и гунђа да су само луде жене могле на тој стрмој падини над амбисом да сеју.

Са лова се враћају и други рибаски чамци пуни летница и шарана још живих, иза њих у даљини се назиру сунцем обасјане куће Подградца у Албанији и Св. Наум, наш највећи и најлепши мансатир на Охридском Језеру.

III

Један од најлепших и најјаснијих споменика наше прошлости у Охриду, лик српског властелина Остоје Рајаковића, рођака Краљевића Марка, сачуван је у цркви Св. Климента. У нартексу цркве лево у једној ниши стоји још од 14. века на зиду фреска Богородице са малим Христом. Крај Богородице је и лик великана Рајаковића. Властелин има дуге косе, руке удивљено подигнуте и његова раскошна одежда извежена је белим орловима.

Изнад фреске пише:

«Престави се раб божји Остоја Рајаковић суродник Краља Марка, зет жупана Гропе лета 1379 октомбрија 10. Вас же мољу братија моја љубимаја на престоле молит се за ме ко Господу.»

Било је у овој цркви још наших споменика, али су их Бугари однели или уништили. Лик властелина Остоје стоји скривен у тамноме углу, натпис је почађао од мно-

гих воштаница, те су га Бугари сматрали за безопасног, ако су га у опште и приметили.

О ланцу према ковчегу са моштима Св. Климента висио је полијелеј, начињен као круна, Душанов поклон манастиру. Бугари су га однели и данас ланац виси празан. Бугари су скинули и дрвени хор црквени јер га је, веле, цар Душан начинио, и опљачкали су из Св. Климента сем икона још и 22 најстарије старословенске књиге писане руком на пергаменту; однели су врата иконостаса рађена концем 13 века, кандила од сребра, стару митру Св. Климента златом украшену и прекрасну слику Св. Богородице коју је Ана Комнинова сопственоручно извезла златом.

Овој општој пљачци измакло је само једно мало скровиште у цркви. Још ко зна када, у десном притвору олтара начињена је при врху од гредица и дасака мала таваница готово невидљива због сталног сутона. Нико гу таваницу од Бугара није ни спазио. Када је недавно архимандрит г. Венијамин Таушановић, у жељи да открије све црквене споменике, брижљиво испитао цркву, спазио је ту таваницу до које је врло тежак приступ. Попео је једног дечка, те се преко неба над гробом Св. Климента кроз иконостас увукао у скровиште и открио велики сандук пун старинских свештеничких појаса од златотканине са пафтама од резаног седефа, старинског прстења, минђуша и печата, кандила, крстова и амајлија од резаног сребра. Откриће би могло да обрадује и музеј. Да би се све ове дивне старинске ствари могле да очувају и да буду изложене владика г. др. Николај Велимировић и архимандрит г. Венијамин намеравају да зграду Братства Св. Климента претворе у мали црквени музеј, те да тако Охрид сачува све своје старине. Али као и свугде, и овде треба кредита, кредита.

И у цркви Св. Климента мешају се хришћански црквени споменици са паганским. Десно у олтару једва се назире у тами велики римски капител издубљен и претворен у крстионицу. Са друге стране у дозиданоме олтару је огромни римски камени ћуп, у коме се држи зејтин дарован манастиру.

Гроб Св. Климента, који је првобитно био у Св. Пантелејмону, првоне подигнутом манастиру у Охриду, пренет је од 15. века у манастир Успења Богородице у коме се налази и данас. Св. Пантелејмон је лежао под највишим делом охридске тврђаве. Када су Турци дошли,

заузели су тврђаву и почели се насељавати између ње и манастира. Хришћани су пренели тада мошти свечеве у манастир Успења Богородице, који се од тада зове Св. Климент. Турци су Св. Пантелејмон претворили у џамију приграбивши и сва манастирска имања. Данас се води са Турцима спор око тога. Црква тражи да јој се уграбљено имање врати.

Турци Синан-аговци и Ајирул-аговци, који данас држе манастирско имање, тврде да су њихови стари били епитропи цркве Св. Пантелејмона, па кад су се потурчили задржали су и манастирско добро, које сада њиховим потомцима по праву припада.

Готово око свих охридских џамија парничи се са Турцима. Већина од њих су биле некада цркве које су Турци преобратили у мошеје. Још у многима од њих назиру се и данас испод креча ликови хришћанских светаца по зидовима.

Такав је спор вођен и око Св. Софије највеће цркве не само у Охриду, већ и у читавој нашој Краљевини. На Балканскоме Полуострву има свега две цркве веће од Св. Софије Охридске. То је Св. Софија у Цариграду и руска црква у Софији.

Саграђена можда још од Јустинијана у 6. веку на рушевинама паганскога храма, архиепископска резиденција у доба цара Самуила, византијских владоца и српских краљева и царева, «Велика Црква» охридска, Св. Софија помиње се последњи пут као хришћанска богомоља 1746 године, када је у њој одржан последњи сабор, на коме је биран корчански епископ Пајсије. По том Турци је преобраћају у џамију, кречом премазују ликове хришћанских светаца и владалаца у пурпурној одежди са белим орловима; на месту где је био олтар подижу предикаоницу за оцу од мраморних делова византијских и римских грађевина, а крај цркве зидају минаре.

Када су наши 1912. године ослободили Охрид, дошли су једне ноћи војници, везали минаре конопцима, и у зору је од њега нађена само гомила камења.

Св. Софија чува данас трагове свих епоха кроз које је пролазила.

У спољашњем нартексу цркве подигнутом за владе цара Душана узидан је комад мраморне античке фризе: борба кентавра са човеком (можда са Херкулесом, јер носи огромну кијачу). У олтару цркве очуван је комадић мозаика из првобитног доба, када је грађена, а одмах до

мозаика уметнуте су у поду плоче са византиским орловима и крстовима. Од Турака стоје само трагови уништавања, и предикаоница. Више ње на своду лебди потпуно очуван у лепоти својих боја, композиције и хармоније, анђео, део фреске која је украшавала целу унутрашњост свода.

Црква је данас веома запуштена и оштећена. Огромне суме новаца потребне су за њене оправке. Цео спољашњи нартекс пун је до половине ђубрета, које је ту бациано годинама. Ту у трулој слами и разбијеним крчазима леже лобање паса, мачака и коња и оглодане кости. Свод је у цркви препукао, степениште је оштећено, под је разорен а фреске су замазане, изгребане. Али оно што је очувано то је савршено лепо и веома старо, најдаље из 14 века кад је црква обнављана, ако не и из времена њенога зидања. Архиепископи, владоци и анђели по зидовима, мирни у својој лепоти, сећају нас на нашу дивну прошлост, и опомињу нас да их сачувамо бар онакве какве су их варвари оставили.

Заборављен град на језеру

Када сам првога дана дошао у Охрид, сваки чиновник с киме сам говорио, жалио ми се да је овде усамљен као у изгнанству. То је као онај жандарм, који ми се јадао у возу да нема с ким да се разговара. Владика г. др. Николај Велимировић говорио ми је пак о македонској души. Нисам веровао првима, нисам разумео владикау.

Треба врло много стрпљења, нерава и времена да се уклони неповерење и приближи староседеоцу, коме је ближе доба Св. Климента него садашњица са Лигом Народа и телефонијом без жица.

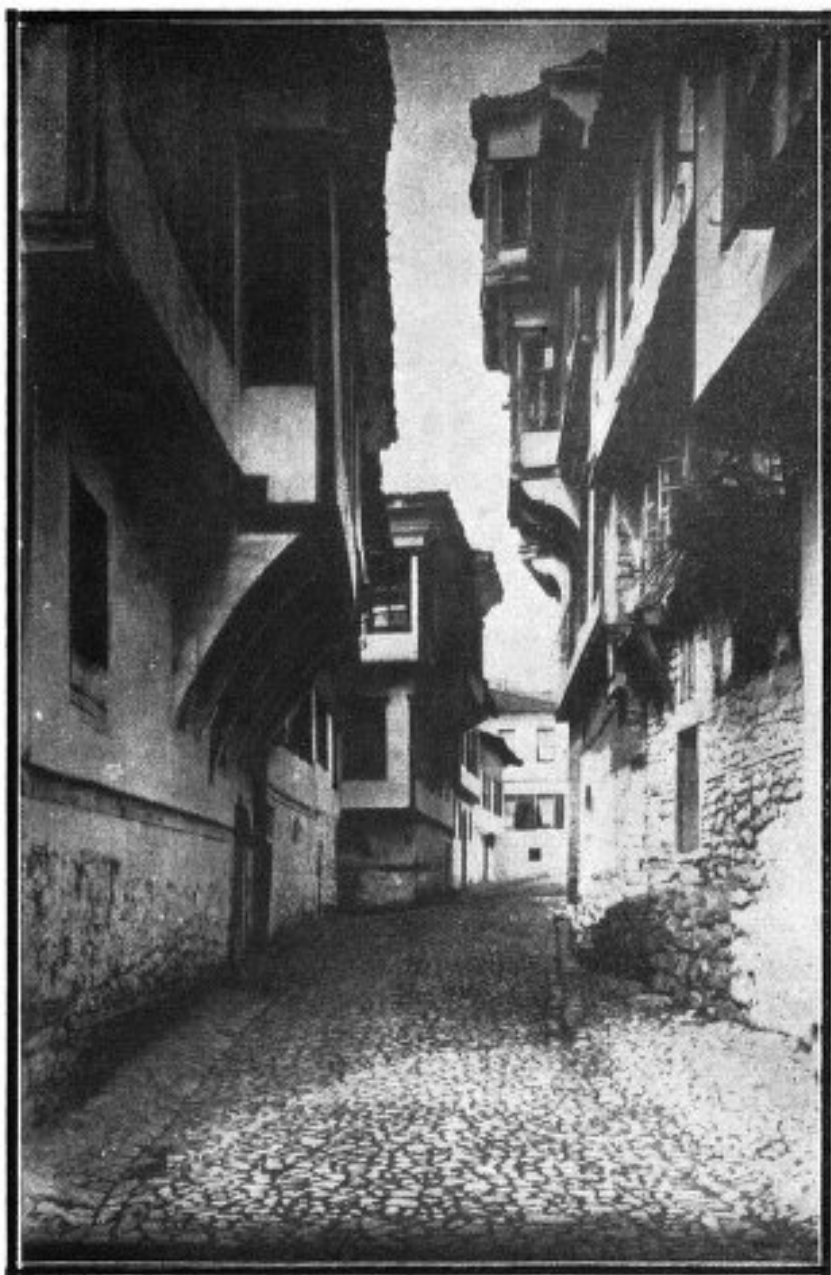
Изгледа ми да сада већ допирем близо врха зида, са кога се види и са оне друге стране, — оног истог зида који дели становнике са југа и дошљаке са севера. Назирам оно што је тромо, што убија као досада и своди речник на сто речи, а исто тако откривам поред неповерења и лукавости и нешто за нас ново и необично.

Оно је ту између старих икона, на којима су прилепљене дароване руке од сребра и по 10 металних новчића, и између конака са чардацима, у које се тешко улази, без разлике да ли они имају решетке на прозорима или крст на вратима.

За чиновнике је цео живот у једној улици и у једној кафани, — сем ако нису Турци, па да по цео дан прекрштених ногу пију чајеве у једној од неколико чајџиница око старог платана, не оног о коме је Краљевић Марко обесио Ђему Брђанина, — тога су ми показали на струшкome путу, — већ око платана из кога извиру три чесме, и на свакој табла:

Строго је забрањено ту стоку појити.

Сви они играју домине, држе класну лутрију (један Рус професор добио је чистих 50.000), и по стоти пут пре-

Снимак Ч. Кушевића

Улица у Охриду

причавају исту причу, смејући се исто тако слатко као и први пут када су је чули.

«Као у паланци», кажу и они сами. Управник Монополског Слагалишта г. Лаза, Сремац или Славонац по пореклу, жали се што им бар по некад не дођу тамбураши или певачице, — макар и оне из Тетова.

И између тога света, који се креће од канцеларије до кафане, и од кафане до намештене собе у турској кући и оног другог који по читав дан седи крај ћепенка, држи бројанице и у сваком странцу гледа варалицу, стоје можда и десет векова. Ово друго је свет дућана, цркава и традиција, свет кога узбуђују само пореске пријаве и аграрна реформа, и који је неповерљив према свакоме ко се не зове Климе или Методије и кога бабица није окупала у охридском језеру.

Што се тиче канализације она у опште и не постоји. Нечистоћу односе само плахе кише кад ударе. Нема ни водовода. Вода се пије из језера или из бунара сумњиве чистоте, и ако су само на километар од вароши у Студенчишту извори из стене, довољни да напоје целу околину. До њих се једино праве излети, хлади у њима вино, и када су жеге излетници квасе ноге.

И поред свег тога Охрид са широким пољима сазреlih трешања, са чардацима над водом, црквама по стрмим улицама и рибарским чуновима дуж обале, је једна од најпријатнијих и најинтересантнијих вароши на нашем Југу.

Као и Цариград Охрид је пун паса од најмањих пинчика до овчарских великих као телад. Води се читав рат против њих. Охрид има свога шинтера, марвени лекар спрема колачиће са стрихнином, а војници их купе на чорбу из казана, па их туку из пушака. Мештани их не дирају.

По стенама око Св. Јована Канео лови младе чавке, од којих праве живину и уче их разним вештинама. У највећој охридској кафани „Великој Србији“ пуна је сала ласти. У сваком углу прилепљено је по једно гнездо. Као и Турци мештани воле тице. Лабедове нико не убија, јер су то свете тице.

„Бог нам је дао рибе за јело, а тице за радост“, кажу мештани, али и поред тога ни једног лабеда на обалама. Побегли су у троугао између Подградца, Св. Наума и Пештана, где су још сигурни, јер су их Србијанци ловили из пушака, не да их једу, пошто нису за јело, већ да

виде како се са окрвављеним белим крилима трзају по води, док њихови мали пријатељи нориви беже кричући.

Чак су и Турци штитили лабеде. Постоји предање да је један ага из Подградца враћајући се преко језера убио лабеда «ћефа ради». Када је дошао кући затекао је јединца сина мртвог. Предања се овде поштују и Турци не дирају у лабеде.

Живи се по предањима и не говори о прогресу. Долазак сваког странца је догађај. Столари остављају ренде, кројачи игле, а пекари спуштају лопату да га виде кад прође кроз чаршију. Титуле необично расту. Кафеџије сваког инспектора и чиновника из Београда прогласе за министра, тако да су једнога дана у Охриду била два Министра Унутрашњих Дела и један Министар Просвете.

И поред честих долазака инспектора Охрид је заборављено сироче.

Поред оног старог Охрида који спава, има један млади који покушава да ради. Иницијативом чиновника основано је певачко друштво, спортски клуб, приређују се изложбе ручних радова и цртежа у гимназији и дају концерти, које истина објављује добошар, исти онај, који објављује лицитацију рибе. Охрид има и подбор Кола Српских Сестара и женско друштво «Св. Климент».

Од како су отишли Турци, нема ко да чисти корито Дрима и језеро расте. Потопило је стари римски пут, који се сада назире у бистрој води, оплавило је рибарске куће и стално лагано надолази. Сви чекају багер. Обећавају и посланички мандат ономе ко им багер донесе, али он не долази.

Они дуж обала, очајни не верујући у багер, предлажу стари турски метод да се погнају стада бивола кроз Дрим, и да ногама разнесу пешчане наносе. Метод је стари и смешан у добу електрике и машина, али с правом сви кажу:

Старо добро доба.

Сабор код „Свих Светих” у Лешанима

Католици дижу на свакоме раскршћу распеће, а становници охридског краја граде у сваком засеоку цркву. Нигде још код нас нисам видео толико цркава. У вароши је та побожност површна. У дане свечаних служби на тасове се спуштају само никлени новчићи, свештеницима се плаћа динар за опело, а банка за венчање, а на вечерњу су цркве празне. Егзархијски попови се жале.

— Добисмо слободу изгубисмо цркву.

Село показује још увек стару љубав и потребу за црквом, очувану још из турског доба, и поред многобројних сачуваних старих цркава сељаци стално граде нове. У недељу је освећена нова црква „Свих Светих” — у селу Лешанима, 20 км. од Охрида, — једна величанствена грађевина којом би се, по речима владике г. др. Николаја Велимировића, и Београд могао да поноси. Цркву су подигли о своме трошку сељаци ратари и овчари из Лешана, које нема више од 20 кућа, а зидали су је опет сељаци — зидари из Дебарца. Предузимачи су били Карапфил и Трандафил сељаци из Сливова. Све је то саграђено без инжињера и архитекта, по угледу на наше старе цркве из 13. и 14. века. Можда су баш зато „Сви Свети” — зидани од цигље и камена споља прости, а изнутра задовољени на три дела, — једна од најлепших новоподигнутих цркава код нас.

Крај нове цркве очувани су и стари „Сви Свети” зидани у половини 15. века. Црквица је од земљотреса утонула у земљу, чардак јој је изгорео у пожару, али на њеним зидовима увек стоје још до струка ктитор и ктиторка — српски властелин са женом, — и као што се често деси у најмањим црквама нађу се најлепше ствари.

У своду над олтаром је Вазнесење. Апостоли витки, са брадама стилизованим, удивљено гледају у белог

Христа, који се узноси над чунастим бреговима. Ктитор-властелин није жалио да доведе у малу сеоску цркву уметника да је украси.

Освећење нове цркве било је не само религиозна већ и национална светковина. Преко 5000 сељака из 40 околних села, празнично одевени, са гајтанима, гочевима и зурлама прошли су кроз капије од зеленила и слегли се пред старом и новом црквом „Свих Светих“ издигнутих на једном платоу изнад њиве већ пожутелог жита.

Владика г. Николај Велимировић је свештао водицу, осветио цркву, благосиљао труд тежака и њихове њиве, поделио нафору и дао руку да му целивају хиљаде сељака. Црквена свечаност је била завршена. Свештеници су исекли владичанску кошуљу, коју је владика при освећењу носио преко одежде, и сељаци су разграбили беле парчиће.

Сељанке су доносиле свештеницима децу да их крсте и да им читају молитве.

Једна је ухватила владикау за рукав:

— Попче, хајде да ми појеш.

Достојанствен, са владичанском патарицом владика је прошао кроз народ и слао руком благослове.

Пред црквом је одпочела свирка.

Свако село је повело своје оделито коло, на први поглед лагано и једнолико па ипак тако компликовано. Жене су играле тихо звецкајући многим нискама сребрног новца на грудима и појасу. Људи су подскакивали живахно, а коловође се натицале, подигравајући, машући марамицом, час причучли до земље, а час усправљени, разиграни, лица црвеног и сјајног од зноја. Била су мушка кола и девојачка. Која је удавача била богатија, носила је више килограма сребра на себи. Било их је и са златним рушпијама и дукатима. Тек су од скора сељанке извукле ниске и појасе од сребра из сандука и склоништа, и почеле да их носе кроз саборе и светковине. Раније су били Турци, порези комитету, и качаци по путевима, па је најкорисније било изгледати што сиромашнији.

Људи сви носе одело од беле вуне, као Арнаути, са црном капицом на глави. Жене су очувале стару лепу ношњу, као косовску, само са много жуте боје у везовима. Друге су обукле дуге црвене зубуне.

Било је на сабору и «Американаца» — печалбара. Обукли су своје плаво радничко одело и метли на главу качкет. Читава села крај Охрида говоре енглески. Маса

сељака иду у Америку, пропадају тамо и богате се, али сваки се врати у свој родни крај да се ожени, па онда и жену води натраг. Нема случаја да се и један печалбар оженио туђинком. Кад остаре враћају се натраг у село, да ту умру.

На сабору је најживље било код кујни под једним орахом. Кувало се под ведрим небом.

Сваки је од сељака донео какав прилог цркви: јагње, чарапе, ћуп киселог млека или пешкир, а црква је свакоме дала ручак.

Сељаци су јели под вењацима и одмах по ручку сабор се почео да растура. Гости из далеких села кренули се на пут, а они из околине сишли су у Лешане, где је опет поведено коло.

Жандарми су напуштали заседе, и из шума се спушта ка цркви, да и они приме ручак, казани и чиније већ су били празни, а свима путевима одмицали су сељаци пешке и на коњима. Од свог празничког изгледа изгубили су толико, што су се многи изули, да поштеде обућу.

Неколико дана раније — на први дан Духова — освећена је још једна нова црква у охридској околини. Село Горенци које има свега 15 кућа подигло је нову цркву на месту где су били темељи од старе. Са колена на колена се преносило предање да су Турци пре 400 година затворили у цркву 700 хришћана из њиховог села и запалили их. Када је требало да отпочне зидање нове цркве, сељаци су раскопали темеље и нашли у њима 700 лобања. Неке од њих, лобање одраслих људи са здравим зубима, биле су по средини расцепљене ударцима. Вероватно да су одраслији и смелији покушали да побегну из запаљене цркве. Турци су им располутили лобање и бацили их натраг у пламен.

Нађена костурница показала је колико су тачна народна предања.

И ову је нову цркву осветио владика г. др. Николај Велимировић. По његовом савету сељаци су све нађене лобање сахранили у цркви као мошти мученика.

Под самом црквом је кула турског беге. Узбудио се страшно што му је црква уз кућу подигнута. Питао је сељаке:

— Хоћете ли и звоно да донесете?

— Богме хоћемо, беже.

— Чим донесете звоно ја одох одавде, рекао им је бег, који у страху од звона већ тражи купце за своје имање.

Горенцима још нико није поклонио звоно, али сељаци купе прилог да отерају бег.

Један охридски свештеник предлаже:

— Дај да ударимо у сва звона, не би ли и ови наши отишли...

Са рибарима на жалу

Ко од нас кад му је било петнаест година није читао «Ванзантенове сретне дане» или «Лотијеву женидбу». Сећам се да сам дуго остао под утиском свежине, лепоте и примитивности рибарских обала на Малинезијским острвима. Кад сам јуче био у селу Пештанима, два сата од Охрида, учинило ми се да опет имам петнаест година. На беломе чистоме жалу лежале су жене са кошуљама задигнутим више колена и откривеним дојкама. Дојиле су своју већ одраслу децу, али и кад би дете престало да сиса, и отишло да се игра са другом децом крај чамаца, остају и даље разголићене да смејући се разговарају или одлазе са ведрицама воде у мале баште ограђене прућем уз сам пут. Девојке газе воду цичаћи, перу рубље и не стиде се ни оне својих голих ногу и груди, баш као на острву Таити.

Деца вичу и купе се око странаца у ројевима, а људи бацају мрежу, по десети и двадесети пут увек стрпљиво и тако по цео дан. Чамцима не одлазе далеко јер је залив пун рибе. Цео се живот живи на обали и у води. Мале куће под тешким плодовима ређају се поред жала што мирише на рибу и алге. Охридско језеро тако велико, са чистим прозирним плажама, често врло бурно са бојама ултрамарин и зеленом, а не оним бљештавим бледим бојама језерским ужасно личи на море, и ми се тренутно зачудимо чопорима тешких и црних бивола, кад силазе низ обале да пију воду, и стадима оваца са целим оркестром звона.

Старци чуче на обали, жваћу печену рибу под разапетим мрежама што се суше и чекају лов. Причају ми да сви живе од риболова. Сва се риба носи у Охрид, држава је продаје на лицитацији и половину узима себи, а препродавци се највише користе. Ипак се живи добро, језеро је богато, а рибарских села има само четири: Пештани и Трпезица лево и Калишта и Радомда десно од Охрида.

Имају и пшеницу. Све око села до планине засејано је и много, много воћа. Племените воћке што их је Св. Климент донео из Византије, нису се дегенерисале и лоза је свуда стара. Дуж целог пута поред језера пролази се испод грана ораха и јабука.

Иза Пештана настаје само крш. Црвене стене као за-рђало гвожђе, покривене смреком и жбуњем прекидају овај плодни пејзаж да се после опет настави.

Са високих литица не види се разноликост обале и цело језеро изгледа затворено венцем планина.

Рекао сам да су рибари најпобожнији. У житу још чувају «расипану цркву», темеље четири зида, а на месту где је био олтар пале кандило.

У стени скоро неприступачна са сува, зарасла у травама, под старим орасима, обложена фрескама, зове се «девојачка», мала црква Св. Богородице изненадила ме је. И опет налазим, тако често по Јужној Србији, забачену малу цркву, овде пећину, да нам пружа цело једно чудо од лепоте.

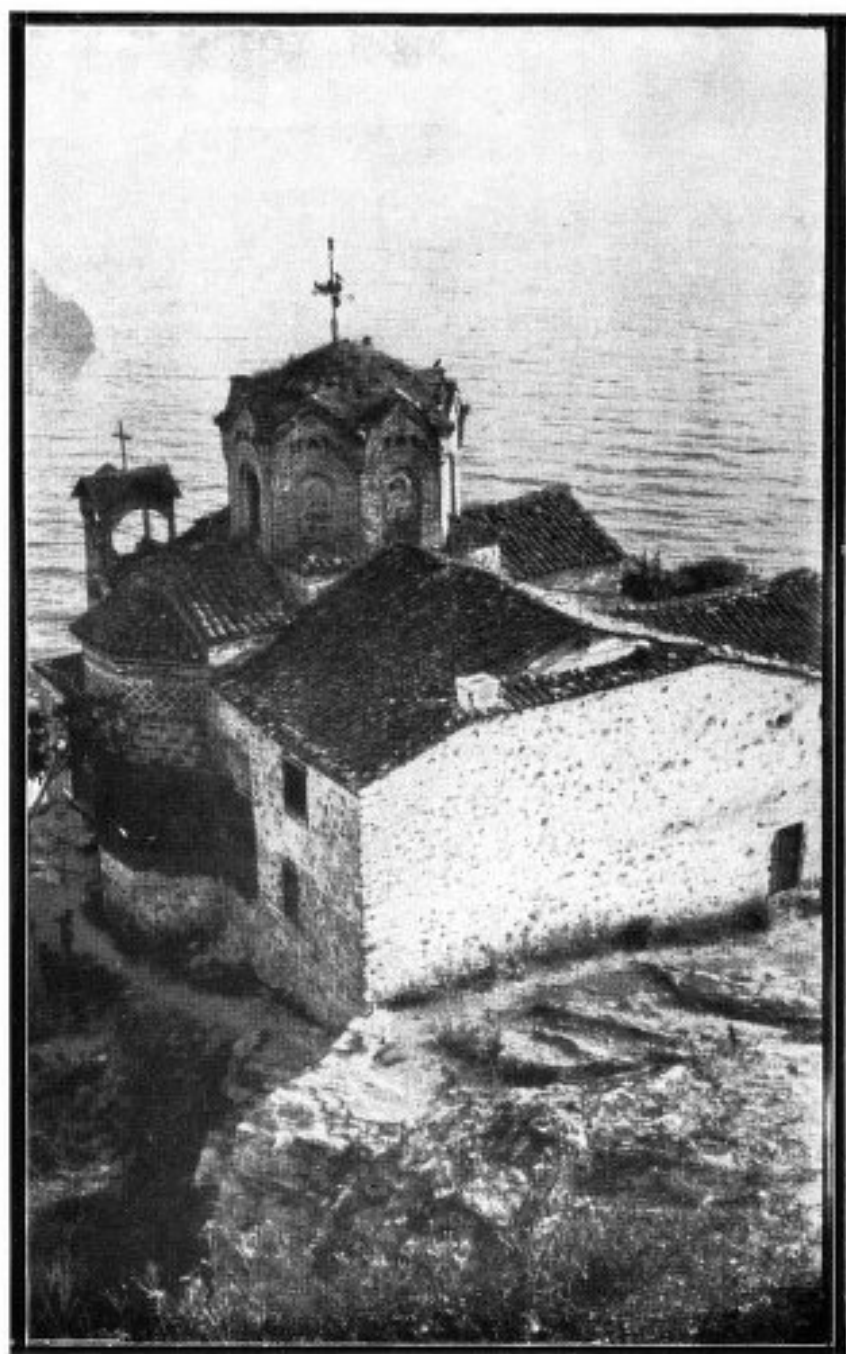
Те исте стене у којима су те многобројне црквице урезане, видимо стилизоване у пејзажима на фрескама; а видели смо их и у Италији у радовима тречента са младим витким стаблима у позадини најлепших композиција.

И у «девојчкој» цркви фрескама су изгребане очи. Дечко из села који ме је водио, прича да је једна циганка без порођа, уснила да ће родити сина ако прогута прах од очију светаца. После су и друге жене из села, да би добиле сина често одлазиле у цркву.

Жалио сам што остављам Пештане, а има мало места која жалимо да оставимо чим смо их познали. Пожелео сам да лежим на песку без књиге и писама, и да мислим, заједно са овим људима, само на рибе и да ли ће бити кише, и да гледам на сунчаноме дану, кад је површина глатка као стакло, преко ограде од чамца у тај чудесни акваријум препун живота.

На повратку удари пљусак. Многобројне корњаче су се непокретне купале на киши. Заједно са сељанкама, које радосне због кише, несклањајући се певају и топе своје косе и одело.

Одједном окренуо сам се и угледао фјордове, бар тако ја замишљен један норвешки пејзаж. У пештанском заливу под косим мокрим зрацима и сребрним мутним сунцем у сенци тамних падина пловили су рибарски чам-

Снимак С. Кракова

Св. Јован Канео на Охридском Језеру

ци по малим ситним таласима на зеленој површини устрепталој под капљама.

Код Панцира у стени над њивама кукуруза и дувана видео сам мала гвоздена врата. То је улаз у црквицу Св. Стевана, опет мала испосница у камену. И оне се ређају тако многбројне и драгоцене дуж целе обале.

Света места су била сва у стени или на стени. Тако је и Св. Наум а тако и Св. Петка, која сазидана на оштрој литици изгледа из даљине кроз поља црвена, не од булки, већ од трешања, као феудални замак. У сумрак, кроз поља влажна од матле и трешања, белим коритом речним по коме је коњ клецао саплићући се о глатко, ваљано камење, и стазом урезаном у брегу крај села стигао сам под манастир. Ушао сам преко моста, који виси над реком као над провалијом, кроз капију у бедему и нашао се од једном у уском дворишту затвореном са свих страна дрвеним чардацима. Једно црквено кречно белило квари илузију.

Са високог чардака — уског као кабина аеробуса — уз манастирску ракију, пролазе пејзажи вечерњи, увек нови.

Слава Св Наума

I

Када сам био у манастиру Св. Јовану Бигорском игуман Рус показао ми је велики албум, — носи га из Русије — пун фотографија манастира које су бољшевици опљачкали, попалили и порушили. Рушећи зидове, пчеларнике и иконостасе, хтели су да униште идеју, која је — по њима — била противник и такмац комунизму.

Обилазећи манастире по Јужној Србији, ја сам тако открио баш у њима један идеални комунизам. Апсурдности су увек највеће истине, и сваки манастир и није ништа друго до мала, савршена комуна. Манастирске прославе нарочито дају да се то јасније уочи. Ту се приватна својина одједном изгуби и остаје само једна, општа. Сви долазе, улажу — доносе манастиру овце, јунад, чарапе и новац, сви остављају оно што су за читаву годину рада одвајали на страну, и сви примају од манастира храну, која се у великим казанима кува, сви спавају по манастирским конацима и чардацима, који су за свакога отворени, сви се заједно веселе поред истих гочева; сви се заједно моле у истој цркви и сви подједнако верују да је и манастир и црква нешто што је и њино и опште, нешто где својина и не постоји. Поједина села зидају око манастира конаке о своме трошку и тако иде с колена на колена, и унуци доносе на раменима манастиру онове црвено обојене а челу, исто као и њихови дедови још под Турцима.

Ако негде та комуна није идеална, и осети се одједном да манастир радије прима него даје, и издваја своју својину кривица је до игумана.

Још од старина највећи дан за цео охридски крај је 20. јуни по старом, дан славе Св. Наума. Целе се године

припрема за ову свечаност, најбоље јагње и јуне гоји се за поклон манастиру и када дође дан Св. Наума у Охриду се затвори чаршија, рибари поседају на рибарске чамце, сељаци појашу коње и са свих страна слегну се хиљаде и хиљаде око манастира. Све се претвори у велики логор, по сву ноћ пламте ватре и разлеже се песма. Манастир оживи.

Читаво Охридско Језеро живи у својим светцима, у Св. Науму, Св. Еразму и Св. Клименту, и цело је оно једна велика духовна централа.

Као и Св. Климент тако је и Св. Наум остао у народној души жив и близак и поштују га подједнако и Турци и Арнаути и Хришћани.

Националност се губи пред успоменом тако великога добротвора и учитеља; веровање и мистика овде су много јачи и од народности и од религије.

На дан славе Св. Наума на манастиру се виле заставе: српска, албанска и грчка, служба се служила на 4 језика: старословенском, грчком, румунском и албанском.

На великој светлости воштаница и кандила трајало је ноћно бдење у манастиру. Сељанке побрађене марамама, буле откривена лица и деца болесна од «велике болести» и «нечистих духова» провели су читаву ноћ са главом наслоњеном на гроб Св. Наума у сну и у молитви. Сви нису могли да допру до гроба, те су лежали у гробници стиснути једни уз друге. Ни тако није било довољно места за све болеснике. Последњи који су дошли простри су шаренице по поду цркве и ту провели целу ноћ очекујући здравље и смиреност. На жици више гроба висиле су гомиле чарапа и пешкира псклони великоме учитељу. Цела је гробница тешко мирисала на догореле свеће и обучена загрејана тела. Када су у јутру ударала звона на јутрење, болесници су излазили из гробнице жути, уморни и радосни.

У житијама Св. Наума, сем чуда, говори се и о његовој великој култури, вредноћи и истрајности. Говорио је седам језика, проповедао је по целој Панонији и Мизији, крштавао Мађаре, Бугаре, Србе и друге Словене. У учитељству је провео 7 година, и као «презвитер епископа Климента» живео је далеко од свих људских страсти и како каже житије:

«Девство имев од детства и до кончини», и ако се закалуђерио тек пред смрт.

Као прави Христов ученик трпио је сва понижења и батине — Бугари су га претукли, када је проповедао по Бугарској, — и истрајан остао је на своме послу до конца.

Живот целог овог краја проткан је легендама о њему.

У манастиру сам нашао старца савременика једног од последњих чуда Св. Наума.

Једне ноћи — пре 40 година — качаци из Ставрова дошли су у Пискупију више Св. Наума. Мазге манастирске биле су растурене по паши те их слуга касно у ноћ потерао у манастир. У путу наиђе на качаке. Задрже га.

— Стој, чије су то мазге?

— Манастирске...

Како су качаци намеравали да оду до Корче и опљачкају једног трговца, то најуре слугу, отму мазге и појашу их. Целу ноћ певали и у зору угледају језеро.

— Гле прошли смо Корчу.

Мислили су на једно језеро иза Корче.

— Ма то је Охридско Језеро, повиче један качак.

Тек тада они спазе да су још увек код Пискупије. Целу су ноћ мазге ишле у круг, као на гумну. и ни макле се нису од манастира.

Качаци се поплаше свечевог гњева, и врате мазге у манастир.

— Слава теби Св. Науме, рекао је тада слуга када је угледао мазге, а тако ми је и чича завршио причу.

Сазнао сам још и зашто говеда у Тушемништу никада не болују, док шап и друге болести сатиру стоку у околним селима.

Једнога дана када је Св. Наум пролазио кроз Тушемниште, салете га овчарски пси и почну му кидати мантију. Није имао ни палице са собом, те склопи руке и отпоче да се моли. Један бик који је пасао крај пута залети се на псе, набодје неколико на рокове, а други се разбегну на све стране.

Св. Наум из захвалности благослови бика и говеда и од тада у Тушемништу, кажу, нема ни једне говеђе болести.

Поштовање и страх од његове правичности остали су тако велики, да још и данас он живи као опомена и савест у души сваког сељака.

Неразумљиве су то чињенице за нас, све нам изгледа сујеверје, зато што смо у духовном погледу испод нивоа македонскога сељака.

Кроткост и добронамерност њихова остаће као најчвршћи темељ и најсигурнији пут у будућност.

II

Већ сам навикао путујући кроз манастире да место историјских тачних датума и имена, слушам увек само мутна нагађања постала од легенде и традиције. У колико је манастир старији у толико се јавља више различних верзија.

Манастир Св. Наума иде међу најстарије.

Када је велики учитељ проповедао по Охридском, или, како се онда звало, Беломе Језеру, живела је читава легија испосника на јужној обали језерској. Испоснице, ћелије и пештере намножиле су се испод данашњег села Љубаниште по шумама пуним медведа и дивљих свиња. Св. Наум је подигао испосницу на самом језеру. Кроз врата је гледао увек гладне лабеде и шарене пеге летница на сунчаној површини воде.

Сви испосници из ове монашке републике заједно су се молили и служили у једној општој, саборној цркви саграђеној свакако на месту где је данашњи манастир.

Кажу да је ту цркву основао сам Св. Наум 905. пет година пре своје смрти.

По г. д-р Вл. Петковићу, црква је саграђена много касније — у 13 веку — а обнављана је за владе Душанове. О овоме истина нема писмених трагова, бар сада после бугарске инвазије.

Постоје и друга тумачења.

У припрати цркве са леве стране на зиду је лик великог ктитора цркве краља Јована Владимира, а у олтару чувају икону са ликом краљевим и Св. Марине.

Ово друговање на икони краља и мученице, чија рођења и смрти неколико векова раставља, дају се објаснити само близином њихових манастира. Св. Марина — или боље Огњена Марија — има свој манастир у брдима више Подградца, и Арнаути је веома поштују, а манастир краља Владимира је недалеко иза Елбасана.

Лик краљев у припрати и икона створили су верзију да је он оснивач манастира Св. Наума, али разуме се да и о томе нема писмених трагова.

Манастир је преправљен, рушен у рату, и пљачкан од свију, од пријатеља и непријатеља. У њему данас више нема старина.

Бугари су однели из њега, поред многих старина, и дивну стару плаштаницу, поклон једног нашег власте-

лина. Французи су одвукли све што је имало сарафске и уметничке вредности. По њиховоме одласку рибари су налазили дуж обале разбацана стара сребрна кандила која су они у журби погубили.

За време рата фронт је био код Св. Наума, а гранате су порушиле и оштетиле манастирске конаке. Једина је црква остала неповређена.

Старе испоснице и ћелије стоје данас запуштене у шумама око Љубаништа. Испоснику Св. Наума владика је обновио. Заидана су врата од језера да је таласи не заплускују, очишћено је лековито врело и израђени су масном бојом нови ликови светаца. Срећом одоздо није било фрески.

На дан манастирске славе литија са заставама, лампадофорим и рипидама ишла је до испоснице. Владика је поливао и појио верне водом из извора у самој ћелији.

Испосница је у неутралној зони између територије наше и албанске. Поворка је морала да пређе границу. Иза дивне плаже, дуж које иде ред високих јаблана, на брегу више језера границу су обележавале две кућице од камена облепљене блатом, стражара од плетеног прућа и табла:

**Оделење граничне страже
Бр. 39. Св. Наум**

Граничари, сви првеног лица опаљеног сунцем, одали су војнички поздрав литији, људи се гурали уском стазом кроз жбуње шимширово, подбрађене сељанке празнично обучене стискале су у руци боце, да носе воду Св. Наума, а са другог ћувика опет над језером гледали су литију албански стражари.

После литије слава се свршила доста брзо. Око цркве су уз свирке звона и лупњаву тампана обнели дароване овце и јариће, кујунције су покупиле прстење од срме, које су слабо продавали, дућанчићи на сандуцима испод вењака се растурили, гости су поседали на рибарске чамце и моторну лађицу «Краљевић Марко», док је на језеру почињала бура. Слуга са лађице гледао је забринато пребледеле жене како стежу лимун у руци, и уздисао.

Када су сви отишли, у цркви свој обмотаној споља десетинама реди испредених воштаних свећи, дарованих од жена нероткиња, — остала је само породица једне Арнаутке, која је дошла да са закалуђери и остане у манастиру, а под вењацима цигани из Ресна и Битоља. На огњишту од три камена, пекли су у бакарним синијама летнице на пиринцу и љуљали децу обешену о стубове вењака. Циганске жене биле су најсвечаније одевене, све у црвеној свили и злату.

Владика, свештеници и рибари из Трпезице кренули су за Св. Богородицу Захумску или краће Св. Заум, манастир са јасно одређеним пореклом и највишом црквом на Охридском Језеру. Овде нема сумње да је манастир чисто српски.

На цркви с поља више врата стоји још сав почађао и оштећен стари запис ктиторски:

»Подиге се из темеља божанствени, прејасни храм пресвете Богородице Захумске трошком преблаженога ћесара Гргура ктитора. Живописа се од преосвештенога и првостолног епископа Деволског господина Григорија и ктитора, за царевања Стефана Уроша у месецу августу године 6862 (1361) индикта 14.»

Скоро неприступачан са сува, зарастао у ораје, смокве и дафине, без манастирских конака, Св. Заум стајао је годинама напуштен и сам.

Само се сваког 21. јуна по старом скупљали око њега рибари из Трпезице, палили свеће и играли у колу. Народ га није напуштао и ако је био обесвећен.

За време рата Немци и Бугари пуцали су из њега на Французе у Св. Науму, а Французи из Св. Наума тукли су митраљезима Немце у Св. Зауму.

Војници су становали у цркви, ложили на подуватру, целу цркву очађавили, упрљали и загадили, режући преко ликова на фрескама своја имена.

Охридски владика је манастир оправио и обновио. У манастиру седи данас поп Арсеније из Баната сам самцит и живи животом Робинзона.

Крај обале је начинио колибу, ноћу водене змије прелазе преко њега, сељаци му у три дана донесу хлеба и торбу пасуља, а он је начинио удицу и лови рибе. У дуге вечери поп Арсеније чита на светлости воштанице старе црквене књиге, или се теши анасонлијом које му по каткад рибари донесу и сећа се да је и он некада у банатскоме селу био ретор, педагог и песник.

Пошта му никада не долази и не зна да ли је у Француској још исти председник републике, и да ли у Атини носе слику краљеву, Венизелоса или Пангалоса.

Кад ударе кише, тако честе дуж језера, изгнани поп се склања из колибе у цркву, и рибарским баркама, које је бура ухватила на језеру, један осветљени прозор на цркви показује обалу као кула светиља.

Снимак др. Вл. Петковића

Властелин Остоја Рајаковић,
сродник Краљевића Марка,
фреска из Св. Климента у Охриду

Кроз клисуру Радике дуж албанске границе

Осетио сам и ја нешто од оних великих уживања која имају експлоратори, кад откривају нове непознате земље. Довољно је било да кренем од Дебра путем под Корабом, високим 2600 метара, дуж чијих гребена иде албанска граница а под којим јури Радика.

Већ од Дебра настаје дивљина чудне, велике лепоте. У клисури поред реке Радике, што води у манастир Св. Јована Бигорског, пролазе планине час пошумљење са врховима или снежним или покривеним малим, свиленим ливадама, а час голе чудно обојене скалом најразноврснијих и никад у природи невиђених боја. Као кортине нацртане акварелом промичу над реком суморно жуте, плаво зелене, сребрнасте риђе. Под тим шареним, фантастичним мрљама леже огромна богатства минерала и руда. Велика планина Алчија цела је од гипса.

Видео сам многе порушене камене мостове, — једино лепо што су нам Турци оставили. Везиров мост на почетку клисуре Радике срећом није везивао сувише важне комуникације и поштеђен је у рату. Ова сјајна лучна конструкција са три свода почела је већ по мало да се круни. Плаши ме да за њега никад неће бити кредита, јер стоји на старом путу, којим се данас не иде, у толико пре кад нема кредита за мостове, што су једина веза између Струге—Дебра—Гостивара и Скопља. Сваки пут кад сам аутомобилом прешао један такав дрвени мост на сигуран и лебдећи, као они мостови на кинеским естампама, одржаван над провалијом само привиђењем, ја сам се радовао што сам остао жив. Овим путем крај Радике најчешће се иде пешке или на магарцу, али оним дуж Дрима који није ништа бољи — можда још и гори,

— свакодневно пролазе тешки војнички камиони и свакодневно се може десити «несрећан случај». Истина ове мостове сада крпе општине. На сваком мосту чуче по два сељака са секирама и кљују у греде. На путу дуж Радике нема ни камиона, ни сељака на мостовима. Једино наиђе по какав граничар на мазги, седи женски на самару, пуши и не гледа у снежне врхове са којих је тек сишао.

Треба путовати кроз дивље клисуре Црног Дрима и Радике над којима су неприступачне стене пуне пећина увала и заседа, где се од живих створова још једино могу видети змије по путу и орлови над кршом, па разумети колико се човек обрадује када иза какве окуке или хридине угледа пушке — не качака — војничке или жан-дармериске страже, и колико воли сваког оног малог пешака, маларичног и уморног, који се са раскопчаном блузом и затуреном пушком блед и ознојен враћа од некуд у команду.

Тек у овим забаченим и заборављеним граничним крајевима осети се и разуме истина да је још и данас само војска центар и постоље и модерних држава исто онако као и римске преторијанске империје и Фридрихове војничке монархије.

Постоји једна нарочита гранична атмосфера у толико карактеристичнија кад је то граница албанска и у њој се људи осећају чудно блиски војсци. Са њоме се заједно веселе, сваку њену припрему и покрет прате са узбуђењем и искрено осећају све њене оскудице и тегобе.

И увек када смо већ изгледали сами изгубљени у пустињи дуж Радике један такав неочекивани војнички сусрет, дао нам је да то зближење понова осетимо.

Одједном врло јак мирис сумпора осећа се у клисури. Мирис све јачи траје неколико километара. Код села Косовраса је бања са врелим сумпорним изворима. Бања је врло примитивна: једна зграда и басен и друга као неки резервоар. Вода што излази из басена пада са великим шумом у Радику. Извор је јак количином воде, топлоте и сумпора. Поред пута стене жуто испругане, то је чист сумпор.

Свако село има своје предање. Тако Косоврас носи своје име као успомену на осниваче, који се са Косова вратили, и некада се звало Косоврат. После битке нешто ратника је побегло у пусте, дивље клисуре да се склони. Начинили су у планини колибе, од којих су доцније постала села. Када су Турци дошли отерали су их са

бољих места, да би их узели за себе, и тако још и данас што се више иде у планину све су чистија српска села.

Многобројни су топли сумпорни извори у околини Дебра. На 5 км. од Дебра под планином на самој албанској граници је Банишка Бања. Има басен сумпорне воде 39 степени топлоте, што пада у каскади врло широкој и други гвожђевите од 41 степени. Басени су стари, турски округли, као неке богомоље. И овде због кредита стоје започети и напуштени темељи новог бањског здања. Жандарми држе поредак и земењују лекаре. Издају бањске дозволе за купање. Болесници са ранама и пливковима шаљу се у басен са гвожђевитом водом, а реуматични у сумпорни. Једино здрави који долазе «ћефа ради» или због »женских работа» могу да бирају у који басен хоће. Жене се купају у рану зору, мушки од 6 до 8 изјутра, а после је «чиновничко време» без реда.

Цела је планина ту шупља, пуна понорница, кратера подземних језера и пећина и кораци одјекују као над тунелом.

Док сви иду у Баниште, јер је близо Дебра, бања код Косовраса није тако сјајно посећена. И ако су сумпорни извори далеко јачи, ту долазе сељаци из планинских села из Галичника, чувеног са својих живописаца и млекадија по Чика Љубиној и Дечанској улици, и из Гара страшног због отровних змија. Цело је село у пећини, камењарке станују по кућама и спавају жандармима под јастуком.

Као што су мостови запуштени, тако су и путеви. Пре 3 године почето је оправљање пута крај Радике и још стоје камене наслаге и почети радови. Кад падну снегови стене се одламају, смање пут на половину и тако остану.

Иза једне воденице десно од пута мала бела кућа, нова елегантна, цементирана изненадила ме својом појавом у овој атмосфери запуштености и дивљине.

— Шта је то? питао сам шофера.

Место одговора аутомобил је пљуснуо у дубоку бару на сред пута и зарио се у блато до осовина. Када је шофер најзад успео да извуче кола, саопштио ми је:

— Грађевинска секција за оправку друмова.

Сазнао сам да се у згради брижљиво чувају сви апарати и алати.

И то је бар нешто. Могли би да стоје на пољу и да пропадају.

На путу за Маврове Ханове — једном од најопаснијих нарочито иза манастира Бигорског — жандармеријске станице су ретке, јер је саобраћај слаб, док се дуж Црнога Дрима срећу на сваких 10 км. високе, камене лепо изидане зграде.

Жандармеријске станице су доиста у овим крајевима не само потребне већ и културне установе. На разне начине, по разним крајевима, култура се шири. Негде преко школа, на другим местима преко маларичних, а овде преко жандармеријских станица.

Пријатно и весело нас дочекују са својим малим вењацима, телефоном и зеленим баштама пуним лука, кромпира и бостана.

Ипак је овде сва та безбедност имагинарна ствар, и по планинама непроходним и просто створеним за заседе, са блиском албанском границом, све је само случај и судбина.

Св. Јован Бигорски

Кроз земљу великих тишина и дивљих лепота, клисуром Радике стиже се и до Бигорскога манастира. Час пут пролази кроз тунел пробијен у стени, те вам се чини да сте крај Лозане, уз падине се веру питоми кестени пуни златног цвета, водопади падају са стена и једна коза високо припијена на камену изгледа као из зодијака. Мисли се на гипс, експлоатацију, динамо-машине и индустријска предузећа, на велике беле путничке отобисе и туристичке агенције са сјајним проспектима.

Потом одједном пустош, порушени мостови на реци, коју у лето сељаци из села на другој обали газе, а у зиму се довикују са чобанима који су са ове стране. Јаве им само колико су оваца качаци отерали. Иначе читаву зиму свако живи одвојен у своме селу или на својој бачији.

Патрола од три жандарма са опанцима на ногама и бомбама о појасу, сећа вас на качаке, који, ако нису овде, сигурно су негде код Маврова или Гостивара. Гледате са неповерењем оштре завијутке на путу и стене више њега, мислите на Дивљи Запад, на пустоловне филмове и смеле америчке пионире који продиру кроз пустињу у земљама индијанским.

Најзад иза Ростуше, планинског села са телефоном и једином окреченом зградом за поглавара и среског лекара, иза старих шума указују се бели сунчани зидови манастира Св. Јована Бигорског.

На зеленом платоу округли кинески павиљон, у који годинама нико не силази, погрбљен калуђер, браде пожутеле од дувана, жуљевитих дланова пијуком просеца пут између две мале испоснице у камену. Изнад њих, високо над путем манастир у хаосу зграда:

Високи манастирски чардаци од поцрнелог дрвета, конак сазидан од камена као замак, запаљен и изгорео

у балканском рату, од кога стоје само зидови необичне лепоте с узаним, засвођеним прозорима, црква заклоњена зидовима и сва покривена шареним сликама које су живописци из Галичника израдили пре једног и по века и манастирска кујна у подруму пред којом висе мешине за вино и зејтин од манастирских маслина чак из Елбасана.

Свугде крстови урезани и обојени на зидовима и облигатне манастирске чесме. Вода извире са свих страна пуна минерала, «тешка», — како вели манастирски стари кувар — протиче малим олуцима, јури из брега и натапа цркву. Зидови су влажни, у олтару су фреске потамнеле, малтер пуца, па чак и иконостас, најлепши иконостас изрезан у дрвету на целом Балканском полуострву, почео је да буђа.

Радили су га мајстори — сељаци из околине Дебра, — исти који су начинили и иконостас Св. Спаса у Скопљу.

Ко су били ови уметници самоуци, претече Мешровића, можда и већи од њега у својим примитивним али смелим композицијама смишљеним у шуми док су секли стабла да начине од њих ремек дела, или у вечерима поред Св. Писма писаног руком на кожи, које им је на светлости воштанице читао једва писмени калуђер из манастира?

Ни једна манастирска књига о томе не говори.

Изрезали су сами себе у дрвету, скромно, у једноме углу, после свих анђела, Христовог страдања, Саломе са главом Јовановом и изгнањем Адама из раја. Један старац — отац — и три младића — синови — нагнути над столовима урезају у дрвету длетима и оштрицама. То је готово све што се о њима зна.

Зрак, покрет, звуци, све је то израђено у дрвету дубоко и нежно урезаном, танко и прозирно као најфиније чипке. Сензуалност Саломе, Јуда на Тајној Вечери једини без ореола, све људске и божанске патњи, радости и страдања, лавови, рисови, папагаји, јелен који брсте грану и тице које кљују плод и цвеће, Пилат који пере руке — на 3 см. изрезан је и Пилат и лавор и вода и руке и Христос пред Пилатом, и конопци на рукама његовим — све је то тако искрено, спонтано и хармонично и са великим разумевањем Св. Писма.

Цео Нови и Стари Завет оживљен је на то мало дрвета које уоквирује иконе рађене од других мајстора са-

моука пре толико исто, а можда и више векова. У олтару је круна сва у дрвеној резбарији. Носе је четири голуба ни крилима и држе је орлови у кљуну. Исти су је мајстори изрезали.

И све се губи пред лепотом резбарије, и све се заборавља, а она једино остаје жива, постојана и иде тако кроз векове.

Свугде су прошли Бугари, из свих манастира покупили су сребрне резбарије — само из Бигора су однели 3 товара изрезаног сребра које су Дебарци манастиру поклонили, — иконе и пергаменте, и једино су ова два чудесна ремек дела у дрвету остала недирнута.

Није то због тога што су они прогласили Св. Јована Бигорског за бугарски манастир, већ можда су једино рђави путеви и тешкоћа транспортовања сачували икономас, кога је један Енглеz — по трговачкој навици, — проценио на педесет хиљада фуната стерлинга.

Сва су манастирска постања до некле нејасна — бар оних старијих, сваки има своје легенде, сваки светац своја чуда, па тако је и код Св. Јована Бигорског. По предању иде међу најстарије наше манастире, пре Немањића, основан од зетскога кнеза Св. Јована Владимира чији лик у цркви стоји. У манастирском поменику забележена је година 1020. као година оснивања манастира. Легенда додаје да је икона Св. Јована Крститеља сама дошла на то место, те је ту саграђен манастир. Г. др. Влада Петковић је скептик и датум оснивања манастира ставља тек у 12. или 13. век.

Несумњиво је једно да је цела прошлост манастира тесно спојена са нашом историјом и ако се и данас налазе у манастиру велики литографисани табаци, које су Бугари оставили за време окупације, са ликом Јована Крститеља Крилатог и са потписом: «Св. Иоан Предтеча дебарски блгарски древни манастир».

Шарени литографисани табаци из неке софијске печатнице не могу да измене историју.

Још Стеван Немања је ктитор Бигорскога манастира а у поменику манастирском је дуг низ имена владоца Немањића, српских краљица и царица, Вукашина, Марка и Андријаша и многе српске властеле и свештеника, све ктитора манастирских.

На поду цркве, на два места је двоглавни бели орао. Око њега је мозаик и натпис. Име јеромонаха се избрисало, и још само орлу на грудима стоји година 1795.

Стари месингани чираци су са двоглавним орловима а на звонику су три звона и она говоре о нашој новијој историји.

Једно је господар Милош Обреновић кнез српски приложио 1837. манастиру Св. Јовану Бигорском код Дебра «у Албанији».

Није знао Кнез Милош да ће се његовим поклоном користити чланови Косовскога Комитета, — а можда сутра и Фан Ноли, — и тражити од Лиге Народа Дебар и Бигорски манастир позивајући се на звоно и Кнеза «чиниш волико».

Друго звоно је даровао «Кнез српски» Александар Карађорђевић 1850, а исте године даровали су и треће звоно кнежевићи српски Петар и Андреја Карађорђевићи.

Као и сви манастири и Бигорски је пљачкан, паљен, запуштен и најзад 1743. обновљен од села Галичника.

Сем обновљене цркве село је саградило и огромну манастирску трпезарију, дивну камену зграду, са прозорима који гледају на клисуру Радике и са столовима за неколико стотина гостију. На зидовима су ликови светаца, Христос који умножава хлеб и вино и манастирски игумани.

И у Бигорски манастир долазе Турци, буле и оце, Арнаути, доносе болесну децу и дарове и моле калуђере да им читају молитве.

Сељаци раде «манастирско» и желе само једно: да им кости буду у манастиру погребене.

Крај цркве је зграда — костурнице. Кроз разваљен под виде се наслаге костију и лобања. Неколико лобања стоји на једноме испусту зида поред икона и осушених венаца. На њима пише оловком:

Јосиф,

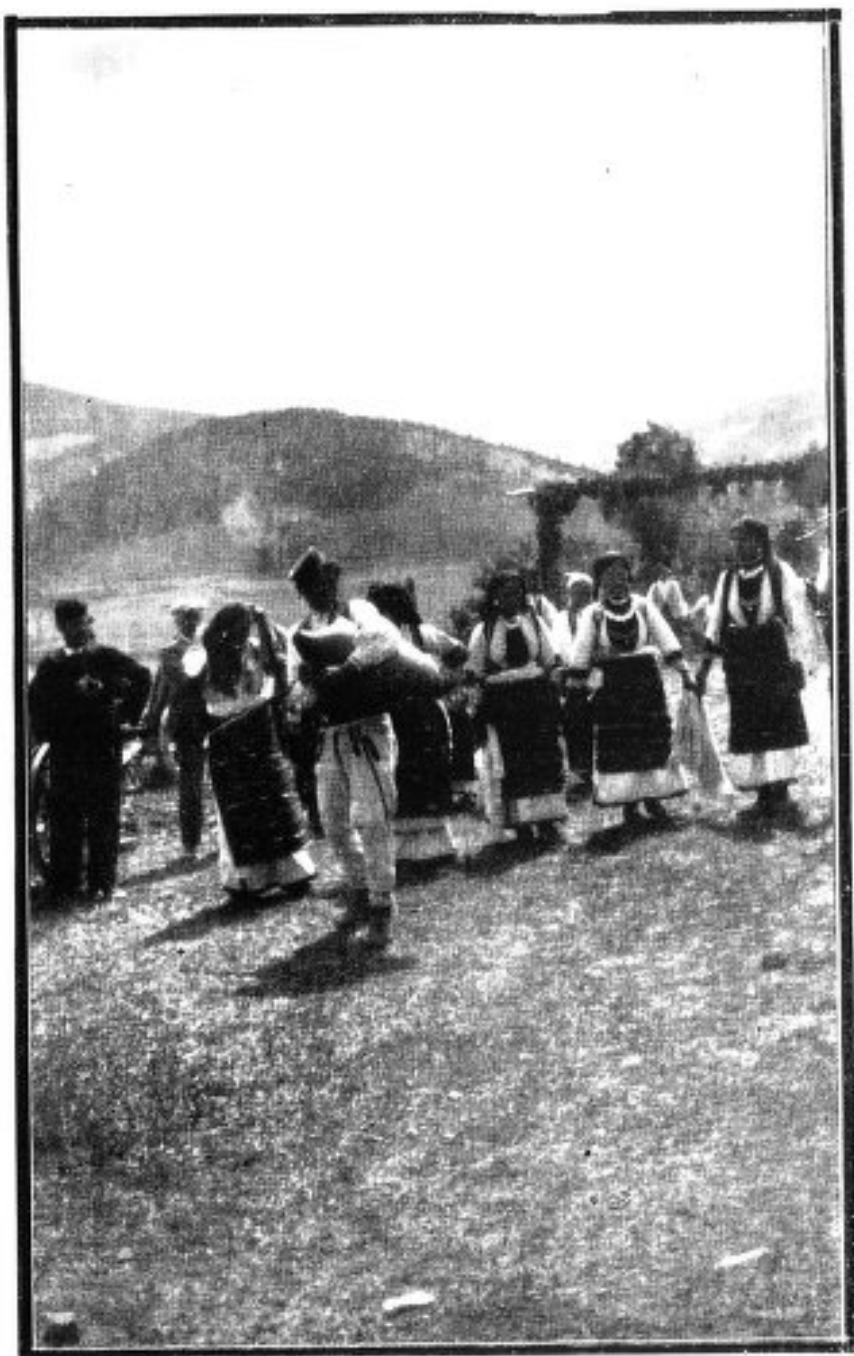
поп Јасин и друга имена.

Црвеним мастилом на једној лобањи стоји:

«Рада мајка Трајова и Исакова Џиковски от Дебар 1873.»

Док у костурницама леже сељачки костури у цркви се чувају мошти светаца.

Пред олтаром су два велика ковчега и у сребру уметнички изрезаном притврђене су мошти, а више њих ликови светаца. Изрезана су и имена:

Снимак И. Иванић-Кракоз

Девојачко коло код цркве „Свих Светих“
у Лешанима

Св. Марина, Св. Параскева, Св. Евстасија, Јаков брат Божји, Јован Претеча, Св. Харалампије, Св. Никита, Св. Трифун и други.

Као нарочиту реткост, игуман Рус — раније старешина прве руске цркве у Токију — показао ми је велика нојева јаја обешена више кандила пред иконостасом.

Каже, има их још само у Хилендару.

«Али нашта све то» вели игуман, кад ће нам се једног дана од влаге и воде и црква срушити».

И овде је било оно: нема кредита, које слушах на целоме путу кроз Јужну Србију, Игуман предлаже да се прода једно од многобројних манастирских имања — има их и код Прилепа и чак у Албанији, те од њих и нема прихода — па да са тим новцем оправи цркву, али и за то се тешко добија дозвола.

Када сам се пред вече вратио у Дебар још са ивице вароши чуо сам музеина где виче са највеће џамије:

«Верујем да нема Бога осим Бога, да је Мухамед његов пророк и да је Бог велики. Време је молитви, дођите правоверни. Верујем да нема Бога осим Бога, да је Мухамед његов пророк и да је Бог велики».

И пет пута музеин то понавља дневно са џамије па којој је кров нов и зелен, а зидови свеже окречени.

Тада сам се сетио да су и у најмањем селу кроз које сам пролазио, џамије биле беле, оправљене, све као нове. и чудио сам се од куда њима новаца када најстарији наши историјски и уметнички споменици пропадају.

Сигурно да новац нису из Цариграда добили, кад већ босански муслимани шаљу тамо поклоне од десетина хиљада златних лира.

Поред Преспанског језера

Најзлогласнији пут у охридскоме и битољскоме крају прошао је у једној необично веселој и безбрижној атмосфери. Десило се да сам путовао са једним заклетим ловцем — пуковником г. Костићем, командантом жандармеријскога пука. Из аутомобила је вирила стално ловачка пушка, страшило за тице, — као оне добричине од сламе и крпа по баштама, — говорило се о доручку кога нисмо понели и о печеним грлицама, још не уловљеним. Зна се да ловачким досеткама никад нема краја. Да би весеље било веће, сељаци који су гонили магаре натоварене дрвима на пазар растерали су све голубове и грлице са пута.

Како су дивљи голубови привукли сву пажњу, то се качака нико није ни сетио, чак ни на Букову чувеном још из турског доба. Ко је тада хтео да буде опљачкан, или још и убијен, требао је само ту да прође.

У Буковској клисури врлети нису стрме ни смртносне, али су окуке кратке, на сваких 50 м. пут је скривен, обе су стране у шипрагу, који се спушта до пута и нигде подеснијег места за препаде и заседе, и ако не изгледа тако дивље и опасно као клисуре Треске, Радике и Црнога Дрима.

Буково је створено да се у њему путници играју «слепога миша» или како то деца кажу «жмуре» са качацама.

Што се овде на качаке није мислило томе су допринеле грлице, али што качака на путу није ни било, томе су узрок две жандармеријске станице — само 5 км. једна од друге, — честе патроле и страшна али практична лекција примењена према јатацима још после балканскога рата, баш на овоме месту, те нити се качацама из Албаније овде долази, нити се ондашњим Турцима јатакује.

Ипак је кланац, као и извесне жене, због старих грехова остао на злом гласу.

Путем смо сретали жене из Ресна и бегове из Битоља. Ишли су у неке сумпорне бање по брдима, и путовали како је још у «старо турско време» путовао хаци-Занфир, да већ не спомињем, тако далеке од нас, Стендалове и Казановине достојанствене, простране и лакиране дилижансе. Сетио сам се и на старе литографије кад брачни парови са мандолином и канаринкама путују дуж Рајне.

Не знам да ли ова огромна кола имају неко нарочито име, али — да се већ тако не зову камиле могли би их назвати «пустињским лађама».

Дивљина и пустиња нестајале су у колико се пут спуштао у долину. Код села Крушја доживео сам први пут једно, за Јужну Србију необично изненађење: видео сам раднике где оправљају пут и мостове.

У опште настајала је нека културна земља. Дobar турски друм, кога су Немци оправили, саградивши још свугде у цементу стилизоване чесме, а око пута ограђене њиве, поља са дуваном разврстаним, окопаним и заливеним и таблама на којима је име сопственика, врста дувана и број дозволе за сађење. Све даје изглед неких америчких фарми. И људи по њивама нису у сељачком већ у радничком оделу, са великим плавим кецељама. Разумео сам ову американизацију тек када су ми рекли, да у читавој нашој земљи нигде више људи не иде у Америку него из околине Ресна. Као што Јевреји воле Палестину тако Македонци воле своју земљу, и чим штогод стекну враћају се у стари крај, зидају двоспратне куће, ударају ограду и фарбају капије. Раде онако како су видели да се ради, не код Турака већ у далекоме, напредноме свету.

Ту сам први пут наишао поред добрих друмова и прави и истински прогрес.

Американизација, и сви су проблеми решени. Читаву земљу треба американизовати, али је, на жалост, код нас више људи који су седели ако се по турским школама, а оно по турски кафанама, него оних који су видели америчке фарме и фабрике, те ће мали Ресан са својих 3—4000 становника и својом околином, без рекламе живети напредним животом, док ће други, назирати тај фамозни прогрес тамо негде далеко као обетовану земљу, али у коју се нерадо иде, јер се у њој не слави «Чисти понедељак» и «Св. Петка Параскева», и нема чаршије

дембелије у којој се по читав дан пије кава, пали чибук и грицају нокти.

Село Јанковац пред Ресном са двоспратним кућама лепо окреченим, високим обојеним капијама, и белим завесицама на прозорима, као у некоме посве културноме крају, изгледало је раскошно и чудно после ове дивљине и јадних турских кућа олепљених блатом.

Ресан ме је исто тако зачудио чистим улицама новим кућама, дућанима у којима се продаје и калодонт и лепим изгледом. Пријатно место вредних људи који не знају за шугу, маларију и тифус, јер их је Америка научила чистоти, баруштине су претворили у плодна поља а место кухних бунара изидали су чесме са добром и здравом водом.

И увек ту нађете нешто што вас пријатно подсети на неке сачуване успомене.

У старој цркви, посвећеној не знам коме свецу, код главних врата узидана је вертикална плоча са седам биста умрлих. Као на Виа Апији у Риму.

Плодна долина око Ресна продужава се и шири ка Преспанском Језеру. Шуме су зелене, земља је црвена као испуцана кора печених хлебова, пејзажи питоми, а чопори бивола леже достојанствено у каљавој води. Врло су симпатичне ове животиње, ништа их не плаши и не узбуђује. Без забуне скрећу полако с пута, окрећу главе из блата и дуго гледају за пролазником.

Иза малих, окречених кућица и ретких редова топола, десно од битолскога пута појављује се Преспанско Језеро, мање и мирније од Охридскога, у раму планина. Као и Охридско, тако је и Преспанско Језеро било један центар силне црквене културе.

Херојско доба Македоније почиње од Преспе, средишта Самуилове државе. На острвима и обалама језерским остале су многобројне рушевине манастира и црква, по стенама још увек стоје апостоли обојени плаво и јелени црвено, али су најлепши остатци за нас изгубљени. Острво Св. Павле и свето острво Аил или Ахил са грандиозним рушевинама манастира Св. Ахилија «Великом Црквом», како су је мештани звали, и још очуваном Св. Богородицом припали су Грчкој.

На месту где се од главног друма одваја пут за Преспанско Језеро стоји огромна табла — споменик, украс или опомена? — и на њој натпис:

«Овде су побијени зликовци...» долазе имена и датум погибије.

Опет једна епизода из ратова са качацима.

На Бавиту — преко пута нове цркве је нова жандармеријска станица, два најчешћа суседа у овим крајевима, те можда зато у целој овој области влада необично пријатељство између попова и жандарма. Што се тиче попова, како су већином егзархијски, и савест им није мирна, разумљиво је зашто воле да су у добрим односима са државном оружаном силом.

За Баватом настају села са становницима најчудније народности. Славе славу као Срби, не воле да обрађују земљу као Турци, занимају се продајом и шпекулацијом као Грци, мирољубиви су као Румуни, а сами се називају Цинцарима.

Како нема других артикала, тргују сада са дрветом, али им та радња не иде добро, те се селе у Америку. Воле да носе шајкаче и ако у војсци сви служе као болничари.

Иза Кажана настаје равница широка, плодна и вредна, заграђена Облаковом и Перистером с три каменита врха, и води тако све до несретне, лепе, порушене вароши на граници.

Битољ, порушена варош на граници

Под венцем облих планина облика питомих а дивљих површином, на ивици простране плодне равнице Пелагоније, како је зову професори, или Битољског Поља, по мештанском, лежи Битољ, раскошно опружен са белым минаретима поломљеним и целим и новим црвеним крововима.

Било је скоро подне када смо стизали. Плодна равница са пластовима жита, покошена још пре 20 дана, загревала је ваздух.

На улазу у варош неколико прашњавих путева раздвајају се као раширени прсти. Из далека весела и богата варош као некада, дочекала нас је рушевинама тужна и пуста. Џамија оштећена са свих страна са проваљеним кровом, цела једна улица порушених кућа лево и десно. И идете тако кроз рушевине као кроз гробље. Улице зарасле у траву, проваљени прозори заграђени бодљикавом жицом, куће без кровова, џамије без минара, дућани без врата, робе и трговца, улице без пролазника. Као онај мртав град у Назоревој причи.

И од уласка добијете тежак и непријатан утисак, који вучете кроз читаву варош. Нема се ту оног финог осећаја, музеја и старина, као код старих порушених градова, овде стоје још свежи трагови живота, рата и расељавања, пропасти велике вароши која се свела на паланку.

Па и по ономе што је остало, осећа се какве су ту лепоте биле, и наслућује се она велика варош, коју су мештани са поносом звали «малим Цариградом».

Остао ми је у сећању онакав какав је био балканског рата, и то на дан онога за Битољ тако значајног 6.

новембра који је остао и данас забележен именом улице и кафане.

Хришћани празнични, свечани, пијани од мастике и патриотизма, заставе наше и грчке, ђачки оркестри, химне, Турци застрашени за решеткама, заробљеници поцепани, са оштром небријаном брадом, заплашени, збијени у колони између бајонета, цвеће, жене за које је слобода била и ослобођење и разрешење, па оних 12 нових крупових топова које су Турци отели од Грка, а ми од Турака и возили их кроз Битољске улице запрегнуте воловима и окићене цвећем на велики ужас свих Папазоглу, Мавројаниса и Трандафилакиса. Око свега тога читав један свечани град са палатама, — бар ми се онда такве учиниле, — са нечим господственим и раскошним, што је засенило и очарало све мале, пожутеле војнике, извучених из плитких каљавих опкопа дуж Црне и Шемнице, изнурене од пуцњаве и дугих маршева и уморне од победе.

Битољ је тада дошао као оно, — што по пословицама целог света, — на крају украшује и награђује.

Војници су добили огромне црвене касарне, овчије месо кувано у казанима, сваки је био окићен цвећем, а варош је била пуна кафаница и веселих жена.

Да би се победа Хришћанства видније обележила, преко огромног полумесеца израђеног од камена на брегу више града, поставили су војници крст од дрвета. За полумесец су Турци разбијали стене, за крст су војници оборили шуму. Сви су били задовољни и варош је сем туча до Пиринци-ханова и честих војничких патрола и даље сачувала свечани слављенички изглед.

Узалуд сам тражио сада велику европску улицу пуну богатих базара и деликатесних радњи кроз коју сам 1912. шетао грицкајући ушећерено воће, — тако јевтино у Битољу — сав нажуљен од бомби и реденика, са шајкачом увек спалом преко очију, страхујући једино да се не саплетем о шињел дугачак до пета, те да не изгубим достојанство победника. Велики дућан *Maison des Nouveautés* данас су само четири зида зарасла у коров. Свугде спуштене гвоздене ролетне на дућанима, извијене од експлозије и дрвени ћепенци криви и испроваљивани.

Прво нешто ново бело офарбано, стаклено и шарено што сам видео био је биро «Беле Звезде» са примамљивим словима:

*White Star Line***за превоз путника у Сјед. Државе Сјев. Америке,
Канаду и све прекоокеанске крајеве**

И са округлим сликама на стаклу: зелено, далеко море по њему плови огромна лађа са 4, 5 и 6 димњака и води иза далеких хоризоната из овог мучног и спорог живота у земљу долара и среће.

Мало даље од «Беле Звезде» маме печалбере бирои «Компањи Женерал Трансатлантук» добронамерни и са пуно привлачних обећања.

Вреле, прашљиве улице пуне рушевина, у којима се легу и множе злогласни «папатаћи» — «невид» како их Црногорци зову — сећају нас на експлозије, пожаре и рат, који нигде није тако обележен као овде.

Изгубиле су оријенталску драж криве, хладовите, узане уличице у Арнаут-мали и другим махалама, некад пуне света, бресака и нанула, а сада шупље, пусте и мртве, док кроз све прозоре дува прашина и улази сунце.

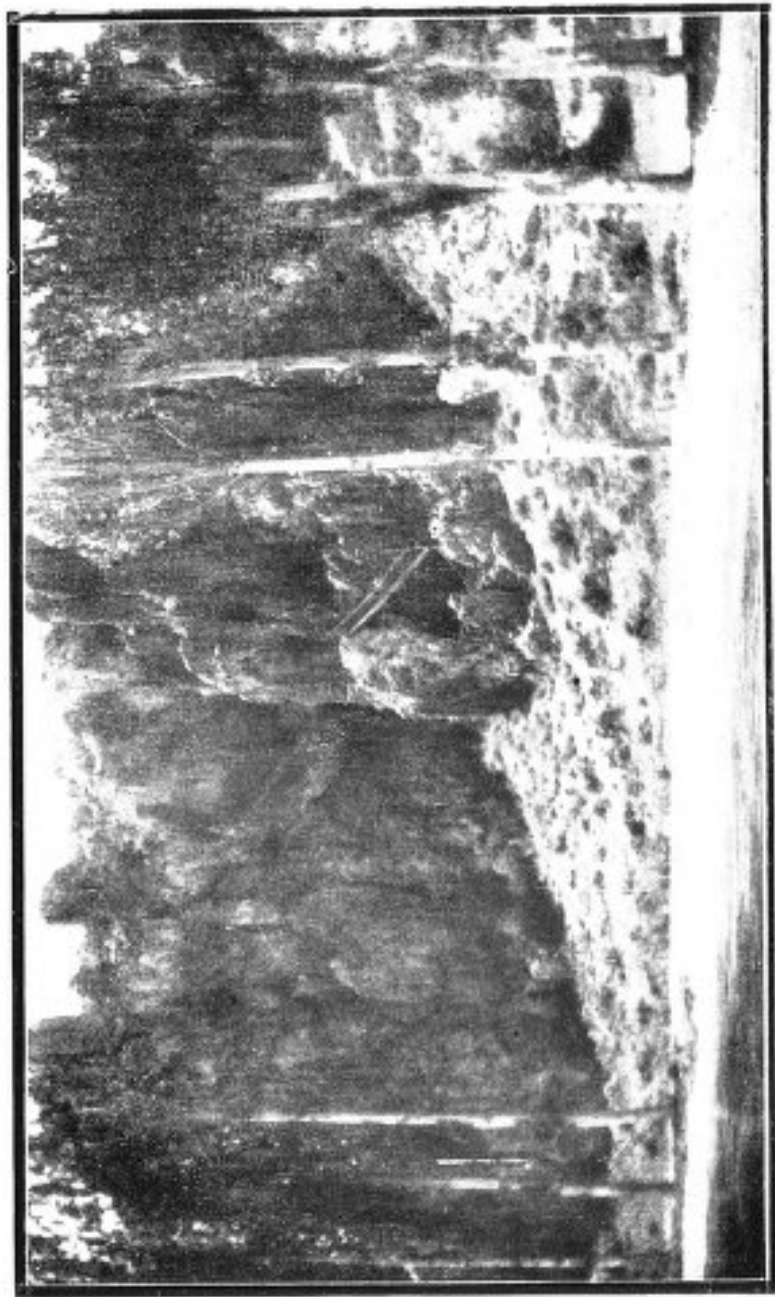
Од старе турске трговачке вароши остала је још само покривена чаршија, пуна хладовине и мириса на сапун, нафталин и памучну робу. Дивна, — једна од ретких покривених чаршија код нас, — са високим сводовима, осветљена одозго кроз многе узане прозорчиће и мртва. Нико у њу не улази, нико не купује, — новац се на Југу улаже и оставља само у ћупове, — и сви трговци чекају узалудно муштерије. Чекање им је било већ дуго, сви су изашли из дућана у другу чаршију, — Дембелију, како је у Битољу зову, — дуж Драгора, где под багремима, поред малих асталчића по читав дан пију каву, пуше и разговарају о пословима којих нема и о шверцу, сасвим разумљивом, када је граница тако близо. У дућанима су само чираци — шегрти, који лове муштерије, цичећи детињски:

— Изволте овамо, има фина роба.

И то свакоме кажу на његовом језику, према томе да ли носи фес, шешир или држи бројанице.

— Ористе, кирије...

Па ипак, када сам боље познао Битољ, видео сам да није све тако мртво и тужно као што изгледа на први поглед. Многи су се Турци и Грци раселили што није велика штета. Цинцари тргују са новцем, што су га добили за ратну оштету и накнаду од експлозије у место да зидају куће. Полако, врло полако али сигурно поди-

Снимак И. Иванов - Краков

Испоснице у стенама крај Охридског Језера

же се један нови Битољ. Из рушевина изникне по нека апотека, књижара «Просвета» и Радничка Школа, али је све то мало. Говори се о прузи нормалнога колосека, која би спајала Градско са Охридом, о оправци Официрског Дома и новим гвозденим мостовима на Драгору. Становници неповерљиво чекају пример државе, па да и они одреше своје кесе и да отпочну зидање. Један нов свет се рађа место онога који лагано нестаје.

Турци одлазе у Азију, односе наше злато, које добијају за нашу земљу, коју нам остављају. Од њих остају још једино по битољским старинарницама турски генерали у златним рамовима, достојанствени са фесом на глави, а звездом Мецедије на грудима, покривени прашином заједно са искривљеним ибрицима и поцепаним женским свиленим фустанима. Од 80.000 становника Битољ је спао на 35.000. Све је мање имена, који се не свршавају на **ић**, а на новим кућама на крову свака оловна голу-бица или рода носи заставицу црвено плаво, белу.

Доста је овоме свету пропаганде, организација, афера и обећања. Жељни су трговине, саобраћаја, мира и да из рушевина подигну нови Битољ, који ће бити као и стари трговачки центар не само за Пелагонију и Преспу, већ и за читаву Албанију.

На солунском фронту

После рата створена је у Француској једна нарочита врста туризма — хаџилука. Било је у моди, било је патриотски, а и екзотично правити излете до Вердена, Ремса и опустошених крајева и обилазити стари фронт од Вогеза до Изера. На то поклоњење ишли су владаоци, народни посланици и скромни буржуји. «Пекени», у колико су ранијих пет година од фронта зазирали, хитали су после рата да га посете и виде то страшило, што их је тако сретно мимоишло. Ратници су ишли да освеже успомене и заголицају своје самољубље. Воле свако да се сети тренутака када је био близо смрти, па се ипак сретно извукао. Људи су на фронту били доиста хероји без позе, али им је после пријатно да се то још и исприча и да се и други потсете на то.

На францускоме фронту једино није било места за лиферанте и спекуланте. Све што је остало од рата, склоњено је, искоришћено и употребљено.

У Паризу су биле по великим булеварима — можда их има још и данас, — агенције са огромним шареним плакатама:

«Опустошени крајеви».

И жуте и црвене куће порушене, без крова, а испод њих велики, елегантни путнички отобиси.

«120 франака aller et retour».

Опустошени крајеви и пису више опустошени крајеви, већ плодне њиве и подигнута села, фронт и више није фронт, јер су ровови преорани и засађени, али је увек за те крајеве било путника и намерника.

Ми нисмо ни практично ни сентиментално схватили фронт. Просто смо га заборавили.

Не одушевљавамо се за прошлост, ни за фронтове, ни за инвалиде, ни за гробља.

Рекао сам да се ни држава много не интересује за милионе и милијарде ратне спреме и ратнога плена, те да није граничних кријумчара и шверцера из Грчке, наши стари солунски фронт сачувао би свој изглед исто онакав, какав смо га на дан последње, велике офанзиве оставили. Све и ровови и жице и мртваци и топови.

Сем Краља који је обишао бојиште и свој стари ратни стан на Јелаку заједно са Краљицом, за последњих неколико година залутало је на фронт само једно певачко друштво, два новинара и три страна официра.

То су — поред битолског великог жупана, — готово једини посетиоци места чији је сваки камен историја, и то најкрвавија и најславнија наша историја.

Када сам га јуче обишао, нашао сам га истог, каквог сам га 1918. године оставио. Истог, само опустелог и мртвог, јер су хиљаде хиљада људи, који су испуњавали сваку његову јаругу, гребен и пећину, отишли на све стране света, ако већ нису остали по малим запуштеним и растуреним гробовима.

Већ прво село на путу од Битоља за фронт, Кенали, имало је своје место у ратној историји, и сви генералштабни официри, који буду писали о рату, помињаће га, па ма му почињали име са **це** или са **ка**.

Освајали су га Французи од Бугара и Немаца а Бугари и Немци од Француза, рушили га и један и други, док га нису срушили до темеља.

Данас се подигло, џамија му је само увек у рушевинама, али је то непријатно, прљаво турско село, сво обрасло у коров, као изумрло. Буле испијене од маларије и апатичне, огрнуте подераним чаршавима вуку се лено кроз сеоске улице, или чепркају дуж нечистог потока, тражећи у песку изворе воде за пиће.

На свакоме крову достојанствено стоје десетине рода, исто тако лених и апатичних као и Турци, и ништа их не интересује, нити узбуђује. Ни буле дуж потока, ни Турци са косама, ни лупа нашег аутомобила.

У даљини границу обележава бело камење, и на све стране се беле путеви, које су наши пионири, трећи позив и заробљеници градили у позадини фронта. Насути туцаним каменом, обрасли са крајева травом, остали су очувани, — јер ретко ко њима пролази, — али без мостова.

Пролетње воде разориле су све мостове и све пропусте. Ако је негде и остала дрвена грађа сељаци су је употребили за обнову кућа.

Фронт се померао за време рата напред и назад. Биле су офанзиве, одступања, контра-напади, бомбардовања и баражне ватре и од тридесет и неколико села ни једна кућа није остала не порушена. Данас се из рушевина подигле нове кућице, и сељаци се настанили и по становима разних командира дивизијских и армијских слагалишта, комора и болница.

У Краљевом дворцу у Бачу били су пре жандарми, сада је општина, а кажу да ће бити школа.

Очуван је паркет у краљевој спаваћој соби и пећи у стилу наших задужбина. Пред уласком стоје увек стражаре за гардисте; једино је затрпан подземни заклон од авијонских бомби.

У плодној, таласастој долини пред селом, насељеници из Далмације поградили су кућице и засејали кукуруз. Чули су аутомобил, истрчали и поздрављали весело капицама.

Доводе се насељеници, сељаци се враћају на огњишта са којих су их војске и рат отерали, али још увек стоје необрађене стотине хектара плоднога земљишта у плетеног у бодљикаве жице, изобразаног рововима и преораног гранатама. Сељаци су конзервативни. Знају само за дрвену ралицу и неће ни да чују за гвоздени плуг. Кажу, тако им ни дедови нису орали.

Село Добровени, толико пута помињано у «Ратном Дневнику» опет је оживело.

Од рата је остала у њему велика црвена чесма:

**«У част и славу бораца палих на обалама Црне Реке
1. армија — село Добровени»**

Испод села протиче злогласна Црна Река дуж које су пали борци у чију је славу чесма подигнута. Река је пуна црне, прљаве воде, са површином замагљеном јајима и ларвама маларичних комараца.

Прва офанзива 1916. године забележила је ту једну од најтрагичнијих епизода рата — онда тако честих, али увек болних када се на њих сети.

Два мала потпоручника, скоро деца, један из Шапца, други не знам одакле, са два своја вода, — шездесет или осамдесет исто тако младих људи — прелазе први реку, газећи је до појаса, у грмљави и фијуку, док вода около шиба у вис као полуделим гејзерима. И на другој обали, тек што су корачали на суву земљу, мокрог, припијеног одела узео тело, нападају у укрштене митраљеске снопове који све косе. Неколико рањеника скакуће последњом снагом ка првим стенама, јединим заклонима, —

— али са свих чука, иза сваког камена, и из свију ровова сипа на њих ураган од експлозива и челика. Ни један се није вратио.

У рату се гине брзо, и од свих ових ознојених, румених младића, који су у налету прелазили воду и верали се уз стене, остаје само гомила лешева у искиданоме плавоме оделу, које више и није плаво, јер је укаљано муљем и натопљено крвљу. На прљавоме септембарском сунцу светлуцају њихови поломљени бајонети и проваљени челични шлемови, а одозго преко њих прелећу све нове и нове гранате, и све нови редови исто тако младих пешака спуштају се на исту ту реку, и јуришају на исте те чуке, као да се пред њима ништа догодило није.

Сећам се сутра дан да је објављено у званичном билтену у десетак редова, кратко и концизно, да је победа била сјајна, побројани су заплењени топови и митраљези, набројани заробљеници, пио се на рачун победе шампањац код «Беле Куле» и »Одеона», савезнички су официри честитали један другима, свако је ту осећао неку своју заслугу, и све је изгледало весело и лепо, јер нико није споменуо оне раскомадане мале војнике, и ону децу официре, још непокопане на обалама Црне.

Жртве нису никада помињане јер то квари леп утисак, и увек се незнано гинуло на фронту.

Код Добровенија је и споменик петорици поштара. Гинуло се и у позадини. Пет поштара из армијске поште седели су под округлим шатором, не знам да ли су прегледали писма или играли карте, али су одједном наишли авијони са црним крстовима на крилима, кроз ваздух су зафијукале бомбе, и од шатора пуног смеха и живота, остала је само гомила подераних крпа, испод којих су вирила онакажена тела.

Другови несрећних поштара — најмирољубивијих људи — подигли су им споменик, и он је остао, јер је био у селу и крај пута те нико није могао ту да оре, као што се орало преко других безбројних гробова разбацаним по пољима, њивама и брдима.

Више села је на брегу црква, са остатцима ровова, сведок борби исто онако драматских и епских, као код куће чувеног скелеције на Ипру, чија се слава разнела широм целог света, само за то што су код те куће Немци убијали Французе, а Французи Немце више и видније него на коме другоме месту.

С друге стране Црне Реке, на голим, каменитим Чукама, дижу се у вис црне, усправљене, огромне стене, као чудни надгробни споменици оних, који су под њима пали, те целога томе трагичном пејзажу дају још суморнији и мрачнији изглед.

Под Кајмакчаланом

Увек пејзажи носе трагику, ведрину или коб догађаја и људи око себе.

Никада људи нису могли изабрати дивљије ни мрачније место за убијање у масама, него ову рупу крај Чуке и Црне Реке.

Све је црно, голо, тамно, са скривеним хоризонтом и увек затвореним, замраченим небом. То је права увала за уморства. Долина смрти, како би је назвали на филму.

Стене су чудне и оне нарочито допуњују ту трагику пејзажа. Лице на Буде и на сфинге, на поломљене споменике и дигнуте црне руке. Нижу се тако ћудљиве и суморне у једном необичном реду. Земља је — где је има — испуцала и тврда, трава сасушена и сагорела, и горе по пустим камењарима једини су становници змије, отровнице најужаснијих врста. За време рата се раселиле, — као и сељаци — јер не воле пуцњаву, отишле су у мирнија брда. Сада се све повратиле на стара места.

У сред те пустоши је село Скочивир и велики, још сачувани дрвени мост на реци.

Свугде се тако — поред гробља — срећу трагови војничког борављења: путеви, мостови и чесме, које су војници подигли.

Некада је ту крај Скочивира био велики црвени крст на земљи, — да би га авиони мимоишли, шатори болнице кнегиње Нарешкине, ампутирани рањеници, кржаве газе и монденски чајеви.

Данас нема чак ни трагова од шатора. Остала су једино и ту огромна брда зрна највећег калибра: жутих са екразитом, црвених шрапнелских и зелених са отровним гасовима. С друге стране пута гомиле су крилатих рововских бомби, тешких и незграпних. Коморције су их са страхом извлачиле до положаја на мазгама, а војници су их волели, јер у лету сијају као метеори, и умеју често да

баце читавог човека из рова, на велико весеље оних који су бомбу послали.

И увек се тако шалило у рату и веселило, када су људи са друге стране жица — то је у рату била граница два света — гинули више и видљивије..

Било је у томе смеху и весељу канибалства, било је и егоизма, али је још највише било онога хумора испод вешала, јер никада нису бомбе само са једне стране падале.

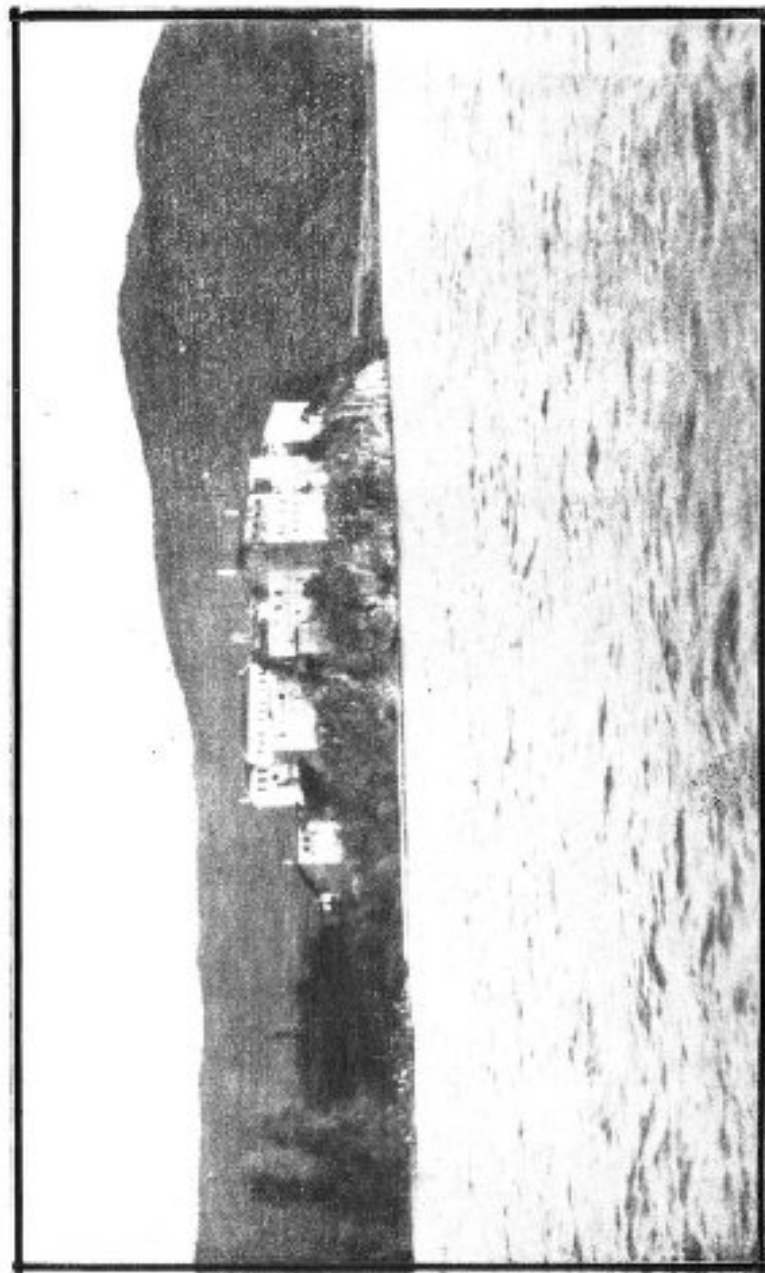
Гомиле бомби и граната код Скочивира биле су само почетак оног огромног разбацаног блага. Леже ти пластови зарђале муниције свугде по брдима од Петелина до Сокола, и од Јелака до Старовине, и нема ни једне јаруге, ни једног платоа, ни једне падине, а да се не наиђе на читаве насипе топовских и рововских зрна, бомби и чаура.

На Градешници, Соколу, Добром Пољу и Козјаку стоје још и митраљеви и топови, шлемови и шатори, пољске кујне и тренови.

Прошле или претпрошле године два француска официра обилазила су наш фронт да побележе где све има гробова француских војника. Ноћ их је ухватила негде под Добрим Пољем. Изабрали су за преноћиште ампласмане једне тешке батерије, која је одиграла значајну улогу у припреми наше офанзиве. Изгледа невероватно, али су у ампласманима још и тада, када су француски официри дошли, стајала сва четири топа, са свом муницијом и прибором. Када је фронт пробијен и наши пошли напред, требало је кренути и батерију. Путева у напред није било, јер су и дотле војници морали да урежу пут у стени, и топови су остали где су и били на дан пробоја фронта.

Армије су отишле све даље напред, артилерци су упућени вероватно у Солун — то је била француска тешка батерија — а топове су Французи нама поклонили. Са друге стране где су били непријатељски положаји, остале су и друге такве батерије, само немачке и бугарске, миненверфери, митраљеви и пуни тунели муниције.

Када је рат завршен образована је читава једна организација за прикупљање плена — Дирекција Ратног Плена — која је као све добро уређене установе имала своје генералне и специјалне директоре и начелнике, али која је радије продавала фурду и заплећени пасуљ, него што је залазила у планине на фронт да купи топове и небројена војничка богатства. После низа јавних и тајних

Снимак С. Кракова

Св. Наум на Охридском Језеру

афера и та је установа ликвидирала, чини ми се да је држава место да прими милионе од тога плена, имала је још и да плати из своје касе, и дужност збирања ратног материјала предузело је Министарство Војно. То су опет сада били људи без смисла за афере, али и без смисла за посао. Уоквирени у административна правила, увек уплашени да не прекораче **надлежности**, без духа и иницијативе, са оном укоченом хијерархијом одоздо на више и одозго на ниже, са изјашњењима и писменим наређењима нејасним, али која се увек брижљиво чувају да се скине са себе одговорност, они су само седели по плесивим канцеларијама и расписивали лицитације.

— Први, други и трећи пут....

Али ко је био луд да се јавља и да купује готовим новцем оно што је небрањено и несметано могао да вози вагонима где хоће.

Лицитације су остајале увек несвршене, војним администраторима савест је била мирна, те су без страха могли да пију каву, што им посиљни пред канцеларијом кува, а ратни материјал, тако скупо плаћан и преплаћиван, разносио се на све стране или је пропадао.

Једино су тако француски официри и могли да четири или пет година после рата наиђу у планини на комплетну батерију са затварачима и топовским устима цеви покривеним кожним капама, да не зарђују, са нишанским справама спакованим у сандуцима и муницијом наслаганом у лагумима. Ништа ту није недостајало, чак и четке да се топови прочисте.

Ноћ у дивљој македонској планини није била пријатна ни за мало веће друштво, те су се ова два француска официра праћена само једним сеизом осећали неугодно усамљени. Уз то су им сељаци причали да има и комита. Један од официра био је артилерац, и брзо се досетио како да растера страх и комите. Скинуо је кожне покриваче са топова, и док му је друг додавао гранате, он је отворио паљбу у пуну планину пред собом. Целу ноћ су грмели топови, севало је небо од експлозија и урлале су гранате. Читава је планина оживела. Сељаци у селима под планином слушајући целу ноћ топовску пуцњаву, крстили су се преплашено. Нису знали да ли се то опет враћа рат, да их поново истера из села, или су то какви фантоми топови. Тек за њих нису то била чиста посла.

Када је свануло, Французи су опет ставили кожне капе на топове, затворили нишанске справе у сандуке и одјахали даље да траже гробља својих војника. Топови

су остали и стоје и данас на Добром Пољу, ако их само случајно кријумчари нису већ претерали у Солун.

Да је неко од нас Проперције, па да пева нове елџије о сломљеним животима и растуреним, заборављеним гробовима. Не зна се где их има више: дуж река, где су била завојишта и болнице и где су их после грчевитих агонија скидали са крвавих носила, да их још топле, са окорелим, слепљеним завојима спусте у земљу; или горе по планинама, где су гинули и не знајући да умиру.

По броју тих заборављених гробова Кајмакчалан — славан као Косово — постаје некропола. На највишој коти 2525 — где има и у јулу снега по вртачама — подигнута је црквица а околo су гробља са појединачним гробовима и крстачама на којима се могла некада читати имена, већином официра, и других општих **«Педесет незнатих јунака»** и већих где бројеви нису ни бележени.

И свака падина, свака ливада и свака јаруга на Кајмачаклану — страшној планини клања, како се умеју клати само балкански Словени — свако месташце је једно такво гробље знаних и незнатих. Има их где леже по две три хиљаде заједно. Бугари су већином затрпавани онде где су и нађени, на дну ровова, један преко другог како су и лежали згрчених руку, откинутих ногу и проруте утробе, по којој су на првоме јуришу 5. септембра, — када је капетан Булатовић, као стари црногорски барјактар, са развијеном заставом у руци налетео на ровове — наши војници гацали до чланака и колена. И нико се тада није грозио што гази по нечем љигавом, крвавом и топлом.

То је био први дан епскога и дивљачкога клања на Кајмакчалану. Булатовића су Бугари разнели на врховима бајонета ноћу су извршени контранапади без пуцњаве и без: «Ура», ћутке и на бајонет, и када су сутра дан одушевљени «депонци» и штабни официри уз белу каву или уз мастику и маслинке пред солунским кафанама читали извештај, који је брзоплета Врховна Команда, и не сачекавши крајњи исход битке, издала, да је Кајмакчалан — врата Србије — пао, на његовим врховима и по његовим рововима опет су били Бугари, а доле, десетак метара испод њих лежали су непомични наши мали пешаци, чекајући да наиђе облак тако честе магле на планини, па да ашовима прошире рупу, која ће им можда бити гробница, а можда и спасење.

Прерану вест није нико демантовао, — куд би Врховна Команда од срамоте — и дванаест дана су «врата

Србије» била отворена за све, сем за оне који су пред њима и даље упорно, јогунасто умирали.

Отварање «врата Србије» стало је само нас 26.000 жртава.

Пуних дванаест дана од сванућа до сумрака грмела су по највишем голом врху Кајмакчалана разорна зрна и рововске бомбе, и у тренутцима када би умукла митраљеска ватра, Бугари су бацали у наше ровове, дописне карте, привезане уз камен, на којима некаква Љубица и Ковиљка из Пожаревца пишу Трајку Генчеву каплару 26. бугарског пука, да побије те њене злотворе. Наши су им слали као одговор псе са кантама о репу завезаним. Требало је мало да се живци одморе, а све се ипак завршавало псовком и новом пуцњавом.

Чекала се увек ћудљива магла, па да се јуриша на жице и ту изгине, јер се магла стално дизала у најкритичнијем часу, те су о искиданим, умршеним жицама висили наши лешеве као оне лутке којим сељаци плаше свраке по житима.

Ноћи су биле за мучке препаде, дуеле ручним бомбама и клања по рововима. Војници су кували чајеве на кундацима бугарских пушака, а кувари су гинули разносећи мањерке са нераскуваним пасуљом и конзервом.

Када је најзад Кајмакчалан дефинитивно пао, наши су могли само да сниме, лешеве онакажене — по навици — од Бугара, и да у релацијама забележе мртве и утрошену муницију. Официри који су водили дневнике записали су по коју сурову, непојмљиву епизоду, породице, када су већ касно дознале за своје мртве, дали су им годишње и трогодишње парастосе, па је све полако отишло у заборав.

Остала су само гробља али се и она лагано бришу и нестају. Ветрови су почупали крстаче, које су овчари бацили на ватру, овце су чупкајући траву заравниле гробове, и све се то изједначило и изгубило у пространим сивим планинским падинама.

Данас по Кајмакчалану пасу безбројна стада, неизмерно богатство битолских чорбација. Ту су бачије, ту се музе млеко и сири кашкаваљ, који се после разноси на све стране.

Јанета са Султаније Кулбелери сматрају за чобанског краља, јер на падинама Кајмакчалана напаса он сам дванаест хиљада оваца и 800 коња и волова.

Овце и бачије су у долинама и планина чува сву своју дивљину.

Незакопане лешеве су изглодали већ давно вуци и орлови, те се често беле људске кости међу стењем. У једној јаружици лежи тако осам година костур у — чизмама. Остала је само кичма и кости ногу, али су остале и бугарске чизме, и не зна се да ли се гротескни мртавац руга смрти, или служи као реклама обуће, коју једино време није уништило.

На Јелаку иза гребена са осматрачницама, четинарима и швајцарским вилама за команданте, још се и сада познаје место логора шоферки Енглескиња, које су донеле на фронт ону потребну близину жене, и припомогле да се у рову стварају нове пикантне атмосфере.

И те жене које су изгледале авантуристкиње, и о којима је свако волео да исприча духовиту анегдоту, гинуле су као војници од граната и умирале од епидемија.

У Битољу једна од најдужих улица носи име г-ђе **Харлеј**, сестре маршала Френча, која је при бомбардовању вароши, не напуштајући своје место, разнета гранатом.

Изоловани и одвојени од жена, војници су осећали потребу за ма каквом еротиком. Да не помињем неколико неприродних скандала који се завршили самоубиством, и уклањањем у Микру. Они су били веома ретки и усамљени. Било је друге здравије еротике код сељака — војника. Сви су курири поред коњака доносили из Солуна читаве серије карата које се само у затвореном коверту продају. Французи су стварали у позадини фронта нарочите «куће», и тражиле се специјалне дозволе за одсуство да се иде «тамо».

Сељанке из Петелина, Груништа и Живоњије доживеле су тада славу париских кокота, да имају стотине љубазника и поред својих козјих опанака и смешних, неграпних тканица.

Као једини остатак незадовољене еротике стоји већ порушена дрвена чесма, коју су саградили артилерици из далекометне батерије. Фигури на њој пре је место у паганскоме храму, у коме се гаји култ секса, него на друму којим су сем војника пролазиле за време рата по некад и даме — болничарке — одважне и жељне необичних авантура.

При повратку за Битољ пролазили смо испод чувене коте 1050, једине која се читаво време рата показала несигурном и вечито је прелазила из руке у руку, јер су ту били Немци са загушљивим гасовима, мерзерима, подземним сапама, невидљивим иперитом који дејствује кроз све поре и са «фламенверферима». Бранили су је наиз-

менце Французи и Италијани, пошто је наш фронт био смањен, и увек су једни морали да освајају оно што су други изгубили.

Још и данас на коти 1050 стоје бетонирани ровови и подземни лагуми на челичним носачима и читави сплетови бодљикаве жице.

Жице има свугде, и по планинама и по равници и у баруштинама дуж Црне Реке, где скривена у шевару гради невидљиве замке у које се некада хватали људи, а данас се заплете по које непажљиво теле.

После тешких, оловних брда и врелих неплодних равница освежила нас је близина мочвари зелене и пуне воде и живота, богате разним и многим птицама. Поред самог пута јата сомотских тек изведених пачића пливају, и шљуке, чапље и лиске што весело живе у свежим трскама уз песму жаба и маларичних комараца прелећу над нама узнемирене пут. И ко није ловац лакомо и жељно гледа за њима.

Пред Битољем мочвара се претвара у баште накинене раскошним букетима купуса, паприке и патлиџана. Почиње да бледи последња мисао на фронт у вечерњој веселости предграђа.

Десно од пута неки расадник простран и светао, пун прекрштених дашчица ближио нам се. Када се аутомобил сасвим примакао видео сам да су то крстови, мали, танки крстови, сви паралелно поређани потпуно једнаки, а има их седам хиљада. То је француско гробље. Све по двоје, другови са главама једном до друге ту леже.

«La metee de France» «незнани јунак» «хероји што су положили свој живот на олтару отаџбине», и све то што смо слушали по банкетима и читали по новинама, упрљано, искоришћено, досадно, видео сам поново сада на овом белом, веселом гробљу, узвишено, болно и вечито.

Није потребно да човек буде сентименталан, ни слабих живаца па да му се очи замуће а грло стегне пред судбином 7000 младих и здравих људи, који су престали тако случајно да живе.

Богови у житу

Причали су ми у Битољу:

Орао сељак њиву. Одједном ралица загне. Погледа, беле се груди девојачке из топле растрошене земље. Прекрсти се сељак, рашчепрка около, почеше потиљак, опкопа и открије девојку, голу белу сву од мрамора. Уплаши се сељак и обрадује се, па како је била велика као човек, позове суседе и пренесу је у село. Био пазарни дан у Битољу, па се сељаци распричали о голој каменој девојци. Руски конзул, наследник убијеног Ростовског, шетао по пијаци, да би могли сељаци да му се на турске власти пожале, и да купује антике, па чује шта је онај сељак изорао. Оде у село, нађе сељака, да му две лире, натовари стату-у на кола и одвезе. Спаковао је као и дипломатску пошту експедовао за Русију. То је било нешто пре балканског рата.

Али није прошло ни неколико недеља, а сељаку се јави у сну девојка и као што већ бива: прокуне га тако и тако што је извадио из земље, сељак умре, умру и сви његови и т. д.

Главнио је да сељаци више нису вадили из земље ни камење ни девојке. Ако би им запела ралица опрезно би обишли около.

Оно што је истинито то је нађени кип у земљи, кога је руски конзул послао у Русију. Он није био чак ни толико пажљив као они Енглези, који су фотографисали један божански торзо однет из Битоља у Енглеску, и послали битољској гимназији фотографију са потписом и поздравима. Фотографија стоји данас урамљена у гимназији, да се бар поносимо са оним, што би се назвало: **Наши на страни.**

Сељак и ископана статуа били су из малог села Чепигова на Бакарном Гумну, оном истом које је онако

сјајно и скупо ушло у нову ратну историју после Куманова и после Бабуне.

Заузеће Бакарнога Гумна није донело никаква археолошка открића. Наши се у рату интересовали за камен у толико колико заклања од метака, а интересовали се за девојке које нису од мрамора.

Античке лепоте на бојишту остале су непознате. Бакарно Гумно је било ван пута, и када су војници већ једно преко њега прешли, а болничари претресли мртве и покупили рањенике, нико више није ту ни навирio.

После шест година опет су војске прешле преко Бакарног Гумна. Последњих дана солунскога фронта, спремали су прихватне положаје у позадини. Неколико немачких официра изјахали су до Чепигова, и рекогносцирајући терен, где је требало копати ровове наишли су на неочекивана открића. И они су — као сељак из приче — открили у корову античка мраморна божанства, необичне лепоте. Разуме се да су их одмах експедовали за Немачку.

Дошла је офанзива, наши су прејурили преко ровова и села, не обзирајући се ни на своје жртве, и Чепигово са мраморним богињама по житу и боци отишло је у заборав.

Када смо дошли до нове црквице на Могили, село је било пусто. Био је радан дан, јутро и сељаци су жњели по њивама. Једва смо успели да пронађено једног потомка Филипа Македонског, или Марка Краља, у дугој сукњи и кецељи, да нам откључа црквицу. Читав музеј је у цркви и међу гробовима.

Зарастао у корову, изгубљен у подножју брежуљка једва се опажа торзо у този. Црквењак у сукњи рашчупао је боце, и тек се тада видела цела статуа. Одломљена глава лежала је крај рамена. Маховина је израсла у наборима тоге. Две друге статуе леже скривене међу каменим плочама сељачких гробова.

Од паганскога бога остали су трагови стопала у мрамору, као на иконама стопале Христове на брду Синајском. Уз зид цркве прислоњене су грчке надгробне плоче, и камени коњаник са соколом на руци пролази изнад жена у туникама.

Сеоска црква имала је фреске. Изболи су им очи. Црква је «расипана». Саградили су сада нову од грубог, тесаног камена, старог, патинираног. Мрамор фино по-

жуteo као слоновача, натписи грчки поломљени само да би се добио угао све је то грубо цементирано и узидано.

Црква је нова, празна; без икона, као пагански храм. Кроз источни прозор оивичен са два византијска стуба, улази сунце и пада на хришћански олтар састављен од три паганска жртвеника. Дуга сенка, малога, простог крста пружа се на грчку камену плочу.

Жртвеници у олтару стајали су можда пре 23 века на истоме месту и служили су паганском богу. Срушени су, а данас опет освећени и служе другоме, хришћанском богу.

У припрати црквеној сељаци се одмарају на поваљеним мраморним стубовима као на балванима. Кад дају даће мраморни капители замењују софре.

Цело је земљиште око цркве као амфитеатер, полукружно, са стране дигнуто, у средини се спушта.

Спустили смо се од цркве преко потока и ишли преко грубих, дубоких ожиљака изоране земље, меке и кроз топле зидове жита. Ту је откопан стари водовод у 16 редова цеви од печене земље, четвртастих. А мало даље у пољу откопани су темељи купатила са танким мраморним плочама.

Свугде трагови огромне, богате ишчезле вароши. Сељаци састављају два брда, показују на плодну долину између Чепигова и Бучина и говоре да је ту била стара престоница. Чија они то не знају. Има ту само нечег грандиозног што њима импонује.

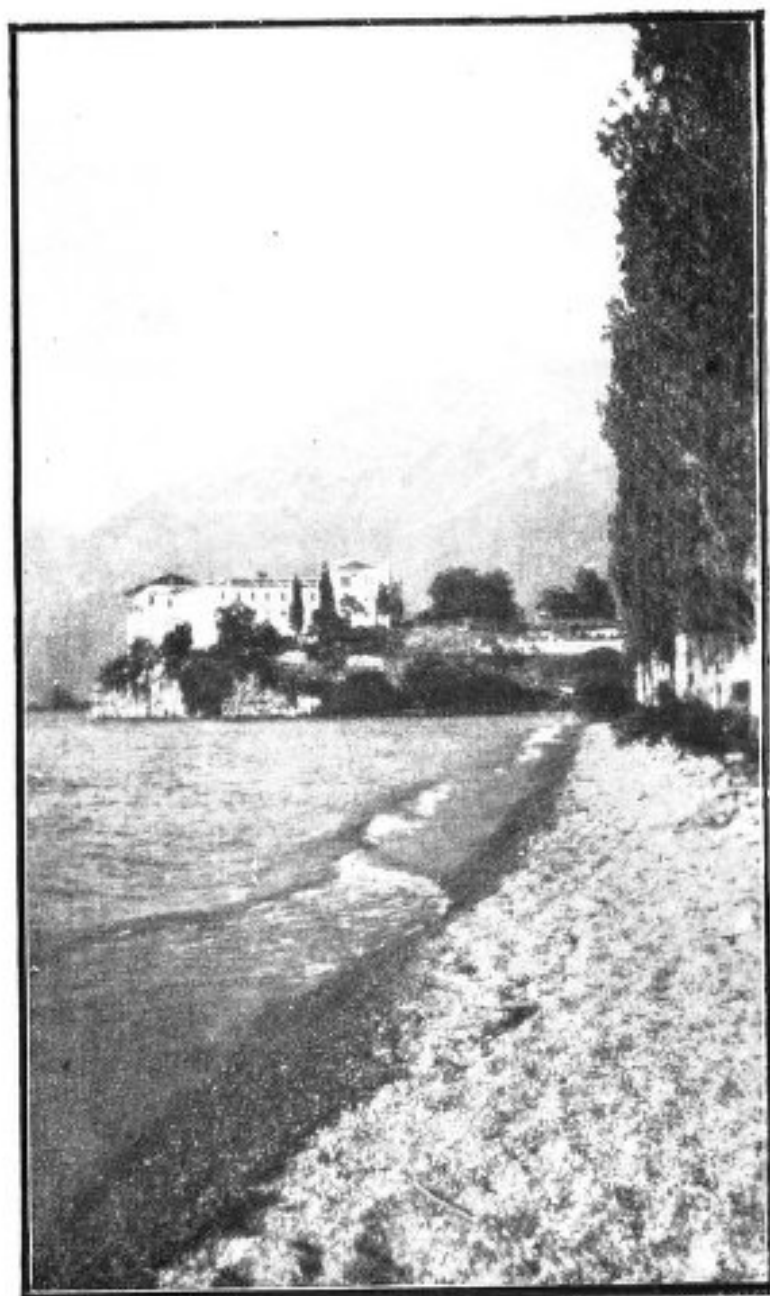
Међу плочама код цркве, нађена је и једна која помиње варош **Стуберу**. Професор г. др. Вулић мисли да ће ту свакако бити стара македонска варош Стубера, она иста о којој Ливије пише:

«Филип Македонски дође у Стуберу, купио храну из Пелагоније и оде...»

Стубера би била на Виа Егњатији која је од Драча, преко Лихнодиса (Охрида) и Хераклеје (Битоља) водила за Стоби (Градско).

Један грчки писац тврди да је код Чепигова нађен натпис са именом вароши **Деуриопос**. Професор г. др. Сарија прихвата ову другу претпоставку и теоретски изводи да би ту и требала да буде варош Деуриопис, која је лежала 11 миља далеко од Керамије.

Ми смо примили обе претпоставке и пошли ка другим остатцима из старине код села Бучина, и док је аутомобил — чудан анахронизам — јурио између два стара

Снимак С. Кракова

Св. Наум и плажа крај њега на Охридском
Језеру

македонска града, сељаци са дворогим вилама и припасаним шареним кецељама, махали су нам весело својим, малим, смешним шеширићима — као из водвија — које су они сами исплели.

Никад на мањем простору нисмо прошли кроз више векова. Воденице из Душанових повеља, стари македонски градови, средњовековни турски мостови, хеленски кипови, Стефана Дечанског тврђава, грчке амфоре и сељаци у сукњама за стадом бивола.

Пролазимо кроз села у магли од плевне. Отворене велике капије урамљују сцене живота по авлијама. Пуно мале, веселе деце са избледелом косом, у дугим кошуљама на житу, у житу, под житом. Жене извезене од главе до пете раскошно много, али никада неукусно, тако лепе са свим украсима и савршено обучене учиниле су ми се као са костим-балова. И сваки њихов покрет у раду изгледа тек симулиран под тешким рукавима, као да постоји само да би се дао пун штимунг села плодности и народне уметности. И као да не би покварили тај штимунг, сељаци конзервативни нису донели до сада нигде парну вршаницу. У читавој Пелагонији житници Јужне Србије врше се и данас примитивно као за време Александра Македонског: коњем на гумну.

Пред Бучином опет једна велика радост за свакога ко воли и осећа лепо; хармоничне, фине и меке облине једног старог каменог моста на Црној.

Бучин није непознат ни нашим хронографима. У једноме староме летопису вели се да у доба када благоверни краљ Стефан Дечански пође на Бугаре, ударише Грци на српске земље и узеше градове Железник, (сада Демир Хисар), Бучин и проче. Достојни претци ратника са Смирне и Рупела, Грци су на врат на нос напустили и без борбе све српске градове чим су чули за Велбужд.

На брегу више Бучина око нове триангулационе пирамиде виде се и сада под земљом зидови тврђаве Дечанског а можда и друге старе македонске.

Поред пута пред уласком у село логор. Војници оправљају покварену немачку пругу која је од Алинаца излазила на Ђават и носила трупама дуж Преспе кромпир, бомбе, пексимит и жице. Војници млади са лопатама прљави од зарђалих шина гледају сви преко моста и смеју се. У осушеном кориту реке лежала је на камену мирна велика бела мечка и пажљиво гледала наш долазак. Зашто је она овде одмах смо разумели по циган-

ској черги иза ње. Још две мале мечкице дебеле али много дивљије играле су се са циганима, грлиле, љубиле и свађале. Кад су нас сељаци угостили под врбама код реке прженом рибом, јабукама и ракијом нису заборавили и спектакл и довели су мечкара да нас забави. Мечкице се купале у реци и играле пред воденицом са 12 витлова, оном истом коју је цар Стефан Душан једном царском повељом даровао манастиру Трескавцу.

Још док смо седели крај реке, у лупи воденичних витлова, донели су три сељака са муком огромни ћуп од земље ископан из њиве. Нису били вични ни пажљиви те су му врх одбили. Читав се човек могао сакрити у ћупу. Сељаци су их откопали 13, пуних сагорелог жита, али су само један извадили. Сви други провирују само грлићем кроз њиву.

Причали су ми много о брежуљку над Бучином чудном по стварима које се налазе на његовој површини. Нарочито киша када падне и спере танке слојеве прашине и земље, мали чобани налазе стари новац, тегове, остатке посуђа и накита. Испели смо се нестрпљиви и почели тражити. И ту је био фронт, и ту су били ровови, те вас на час превари који комад гранате, са изгледом сломљене бронзане фигуре.

После неколико корака нашли смо комад теракоте. На њему струк једне играчице фино умотан у тогу ситних набора, оивичену тачкицама и закончану копчом сјајно изведено на танкој врло танкој печеној земљи.

Даље смо наилазили на још безброј одломака црне и црвене керамике. Не знам колико сам држака од амфора и судова видео тога дана. Једну бронзану минђушу, један зарђали прстен и најзад смо нашли и неколико старих новца. Сви смо пажљиво гледали пред собом. На путу којим су тек прошла стада оваца, ишчепркао је председник општине из прашине сребрни новчић са биком повијене главе. С друге стрене био је грчки натпис Драча.

И тако смо ишли као на бербу. На масној преврнутој земљи угарене њиве леже новци Македонског, са натписом: Пеле, Фарзале, Амфиополиса. По коритима пресушених потока, на стазама и у црвеним браздама наиђу се тек неочекивано мушки, лепи ликови македонских краљева или наличја са коњем или јеленом.

Нисам могао ни замислити да негде на свету постоји брег са површином тако богатом нумизматиком. Исто онако као што се полази да се оре, врше или коси ливада, иде

се на купљење новаца. Одете, тражите и нађете увек какву стару пару бакарну, сребрну, па некад чак и златну. Чобани од дуга времена купе га нарочито после киша и продају Јеврејима у Битољу за динар два.

Понео сам задовољан са необичног брега пуне џепове теракоте, земљаних тегова и неколико новаца. Тражио сам да сазнам која је то богата варош била овде која је и до данас оставила приступачне и изложене своје новце, своје вазе и своје ћупове. Нема никаквих трагова. Можда се и варам, али изгледа да никада пијук под надзором археолога није се зарио у ту земљу богату старином.

Зна се једино да је ту негде била стара македонска варош **Керамија**. Може бити да се дизала баш на овоме чудноме брегу пуном фине, нежне керамике?

Преко врхова Бабуне

Увек осетимо носталгију кад путујући наиђемо на наше старе познанике измењене. Шуме посечене, реке пресушиле, села порушена, цркве окречене, друмове опустеле. Па чак и кад угледамо некад дивље клисуре пробијене пругом, са великим, белим ожиљцима на стени. Има нечег тужног у томе прогресу који руши прве примитивне облике.

Највише осећам то кад прођем старим турским друмовима познаницима из првих дана балканских ратова. Још Римљани су бележили историје друмова као биографије цезара и повести градова. А нигде више ненаписане и несачуване историје него на њима. Пролазиле су путевима егзодe, војске, сеобе народа. Видели су све смрти, беде, радости, рађања. А после остали пусти и сећају се само тако да је ту нешто било, што је прошло и није више. И најлепше и најтеже успомене вежу се за путеве.

Изгубио је прилепски пут ону живост какву је имао у дане освојења Битоља. Нема више по њему блатњавих, заглибљених топова, ни таљига пуних газе и поломљених ребара рањених, ни коморција задовољних препродатим дуваном и мастиком. Да не зажали нико за њима, али нема више ни оних турских, старих каменних мостова. Разорили су их пикрит, гранате или тешки топовски трактери. Данас се дижу нови из репарације, изливени у Диселдорфу, Есену или шта знам којој немачкој фабрици. Нема више ни темеља од двоспратних ханова крај друма са чардацима, масним ханџијом и Турцима поседали уз цезву крај ватре. Данас још једино какав бозација без посла чучне крај пута и наређа на сунцу канте.

Пролазили су каравани трговаца, било је мазги, па чак и камила, а данас је друм опустео, прође њиме само жупанијски ауто или каква скитница, која нема ни толико новаца да плати карту на маломе возу прилепском.

Кад човек путује пешке тешко вуче ноге, сећа се животних тегоба и цепа ципеле. Аутомобил квари ваље, пејзажи беже брзо на крају се растужи јер све опомиње на пролазност. Треба путовати 3. класом пуном патлицана, жена, жандарма и стараца, који миришу на бели лук и дукан.

Сетио сам се свега овога, јер сам из аутомобила видео мали воз, на чијој је локомотиви димњак као турски надгробни споменик, а на читавом путу срили смо свега два босонога дерана, које је један далматински пеливан повео у свет, да их научи идењу на рукама. Пеливана су власти протерале, а деца су пошла пешке натраг кућама.

Читав је пут прошао брзо. Бежале су њиве врелог, пожњевеног жита и црне ливаде на којима су гомиле мунџије изгледале као пластови. Били су ишчезли брегови више Битоља, са разрушеним турским тврђавама, округлим, зупчастим као крунама, у ореолу светлости, а већ се са друге стране пута видео шиљати Златоврх са једва видљивим Милутиновим Трескавцем.

«Великославни град Прилеп» под тврђавом Краљевића Марка, од које је остала једна кула још сасвим сачувана, у широком венцу планина пун је живота. Улице свака са својим специјалитетом, све се стичу концентрично тако згодно и прегледно. Једна чаршија само са касапницама пред којима висе огромни свежи бутони, изложени и украшени, као на холандским сликама. Друга улица само кујунџиска. На дрвеним уздигнутим патосима иза малих стаклених сандучића, који служе као излози, кујунџије вредно претапају и последњи новац Краљевића Марка за филигрански конац. Нека весела ужурбаност бди над овим насмејаним местом у коме се чесме зову „Љубав“ и „Правда“, са старом Сахат-кулом, која је на другим местима од постареле цигле, а овде бела, окречена, ведрa. Мало сам могао да останем у овом дивном месту и понео сам много утисака брзих, јаких и топлих.

Журили смо за Градско преко голих, каменитих огранака Бабуне. Сваки гребен, сваки превој све носи трагове ратова. Могла би бити читава књига о Бабуни и Плетвару. Анри Барби прича епски о првом освојењу

Бабуне. По висовима турска артилерија, наши пешаци са једном једином батеријом Шнајдерових топова, пласираних на сред велешког друма јуришем на бајонет узимају неприступачне висове, рањеници издишу и говоре: „Морамо узети Прилеп престоницу Краљевића Марка“. Речи мелодрамске, али за које се ипак умирало. Има и других, трагичних епизода из 1915. године, када су кадровци и трећи позив — „бабунски орлови“ двадесет дана бранили планину, убијани, опкољени, без хране и муниције, са старим «дебанжовцима», али страшни и непопустљиви. То су били најславнији и најстрашнији дани кад је цела планина била у јесењој магли и топовској пучњави, а иза свакога камена лежао је по који згрчени леш или крвава шајкача, шапка или шубара.

Септембра 1918. Бабуна је последњи пут ушла у историју. Сенегалци и шасери на коњима продирали су од Прилепа, наши од Црне Реке и Сокола. Брдски топови на мазгама излетали су на најстрмије врхове, више храстова шума белили су се расцветали шрапнели, митраљежи су изношени на стене и свугде по путевима остављане су коморе, топови без затварача и побијене коњске запреге.

Све је ишло у једноме лудоме налету. Најнеобузданији од свију капетан Динић излетео је са четом напред издвојен, пред свима. И тада се десио први тренутни застој, — неспоразум или неуспех. Напред истурену чету Бугари су опколили, капетана ранили кроз кукове, војнике заробили или побили. Бугарски официр претресајући џепове рањенога Динића нашао је хартије са потписом војводе Бука.

„Тука ли си куче комитско“, псовао је Бугарин, и тада су отпочела нечувена, најсвирепија мучења.

Преко ноћи Бугари су побегли, а када смо сутра дан прошли испод Бабуне у пољској фуруни, из које је дан раније извађен хлеб за војску нашли смо угљенисаног несрећног Динића. **Бугари су га живог испекли.**

Не знам да ли је г. др. Рајс то у „Зверствима бугарским“ забележио, али знам да на банкетима које су узајамно давале наше и бугарске комисије, нико их није на то подсетио. Заборављен је печени капетан Динић као што су заборављени кајмакчалански гробови, инвалидске потпоре и муниција по битољским пољима. Не сећа се више нико рата, жртава, Бабуне. Остало је на њој још неколико запуштених ровова, наша гробља без крстова

и затим и немачка са пирамидом „Дајче Кригерс Фридрих“. Очувала се још и немачка пруга са вечитом историјом о самоубиству официра инжењера чији пројект о пробијању тунела нико није хтео примити.

Пруга 60 см. и данас је главна спона Битоља са светом. Мали воз путује преко планинских падина и гребена пуних 10 сати од Градског до Прилепа, и ако ауто прелази исти пут за 2 сата. Зато и причају да путници пред Плетваром сиђу из воза, ударе пречицом и чекају још пуна два часа на воз са друге стране планине да их спусти у Прилеп.

Беле серпентине просецају целу панораму планинску. Укрштају се са пругом и сваки час на путу табла:

Пази на воз

На путу смо наишли на рушевине једне старе цркве са фрескама дивним очуваним на ветровима и под кишом.

Пут пролази кроз узани кланац од белих меких стена над реком са неколико ратних мостова што праве цик-цак

Као да се пада све ниже, ниже, видик је све шири, брда нестају и настају опет широка усијана равница, жита и љубичасте ливаде.

Одједном у једној пустој долини, сред малих ниских барака чудно одскочи палата станице, која би била запажена и у највећим престоницама европским. Непојмљиво безразложно изникла, са подземним пролазима кроз које нико не пролази и у које се слива кишница, са терасама и улазом пуним реклама као у великих светских станица, али који није отворен, она обећава угодну чекаоницу и добар ресторан. Кад се најзад на нека мала вратанца, која су једино отворена, уђе у станицу нађу се само две прљаве клупе и станична ашчаница у режији неког Кукурека, у којој се цело лето кува само густ кромпир и редак пасуљ и која се од оближње крчме „Промаје“ разликује једино ценама урамљеним под стаклетом.

Путницима експресних возова који немају времена да уђу унутра остаје палата станице Градскога као фата морана у пустим, сиромашним пејзажама.

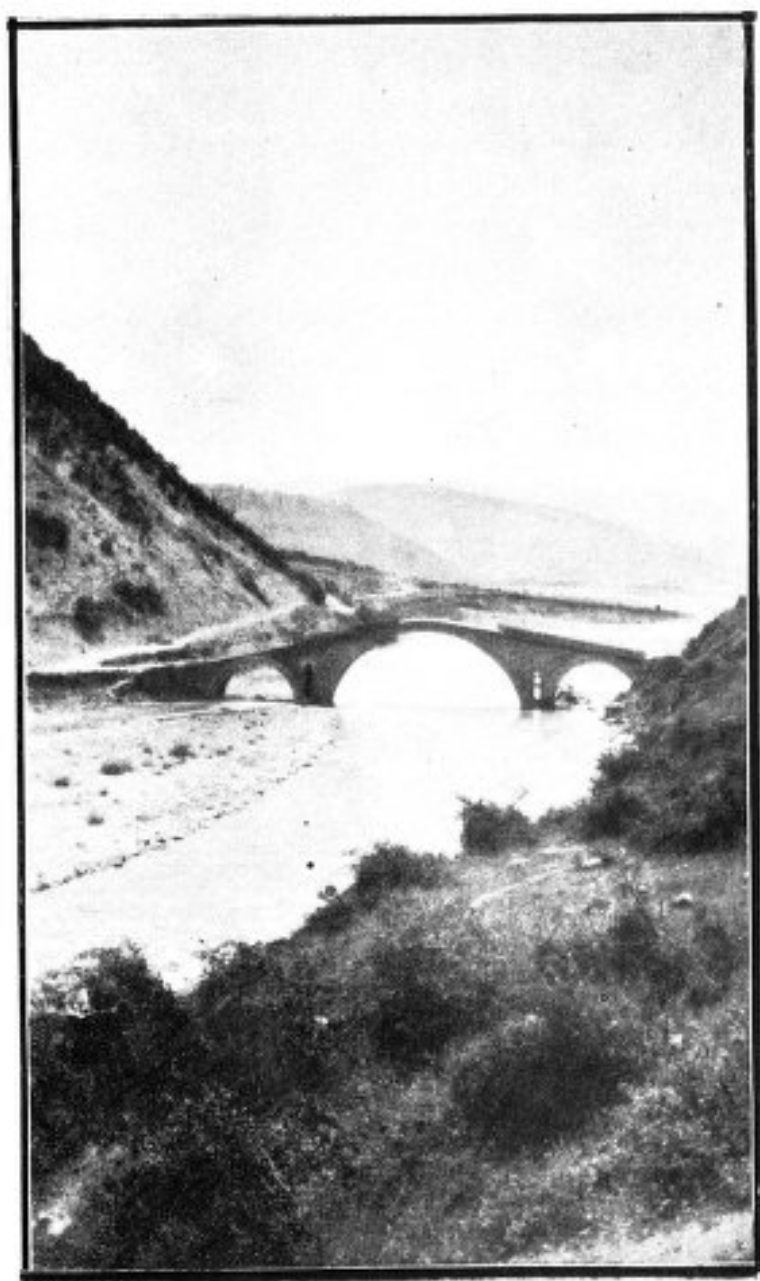
Куманово престоница краља Карпоша

Ноћи су биле апокалиптичне. На фантастичној светлости зажарених пекара, у којима се људи голи до појаса као робови са галија непрекидно вадиле вреле, румене хлебове, кроз узане улице као трагичне сенке вукла се са шкрипом воловска кола и никад се није знало да ли носе џакове брашна или мртваце. Свугде су страшно јаучући колерични болесници умирали у последњим грчевима на калдрми бачени као празне мешине од зејтина. Све су куће биле болнице, а то ће рећи капеле, и у свима је жути пламен воштаница треперео мистично на прозорима облепљеним хартијом. На небу није било месеца, а на црним сенкама брегова, над презрелим житима које нико није стицао да пожање, свитци се мешали са звездама. И звезде су биле зелене као незреле јабуке. Далеко у ноћи за брдима непрекидно је тутњило, а на небу је горео љубичасти ватромет.

Данас је Куманово новим, напреднијим животом избрисало из сећања те драматичне ноћи лета 1913. када су као помор из летописа, рат и кужна смрт пустошили. И изглед је Куманова данас промењен и весео. Не миришу више улице на газу, на карбол и креч којим се мртваци преливали, већ свеж на земљу влажну јутарњу и на дуње презреле.

Стижем у рано плаво летње јутро пред град, када се лака магла диже са жеглиговских поља. Стари турски фијакер са поцепаним седиштем и узетим коњима вози ме са станице у град тек пробуђен. Пролазимо покрај касарне на брегу пред којом се млади војници радосни као деца пљускају водом по грудима.

Читав један појас светлих, белих кућица са филаретама, ладолежом и осушеним ивањским венцима, са бе-

Снимак И. Иванов-Краков

Везиров мост на Радики код Дебра

лим завесама на прозорима и топлотом нових газдинства открива се пред уласком у главну улицу. Колонизација је овде ушла у варош. Колонисте из Срема саде дуван и сеју жито готово ту на почетку варошке калдрме.

Турци причучли, прљави, занети ваљда фаталношћу због које браде не брију или муезиновом молитвом, ударају лено чекићем у камен преврћући за рачун општине калдрму пред сахат-кулом која је облепљена блатом, од поцрнелог дрвета, накривљена и тужна и не сећа на мотриљу замка ни на романске звонике. Зидари бели од креча вуку тешка корита. Куманово истиче свој прогрес грађењем. Зида се, али сем једног парног млина високог и строгог као трапистански манастир, кога је неки Лесковчанин дигао, све су то сами хотели: хотел Београд, хотел Шар и други који неокречени, са гредама обвијеним зеленилом још нису добили имена.

Једино је соколски дом још увек недовршен и изгледа као огромна црвена вршалица усред пластова.

У чаршији кујунције чији племенити занат лагано умире, сањиви и жути, апатично топе последње новце Милутинове и сечене шпанске талире да савију прстење од срме које сељаци данас све ређе купују. Много се боље продају шарене мараме што на црним масним витицама као цветови после зашарене по жутим пољима.

У дане када је пазар и када се на тргу пред општинском зарумене расечене лубенице и зрели гроздови, сиће у варош са села Довезенски или који други наш усташки војвода да својом појавом сети на епске дане Рујна и Челопека, када су наши ојкољени четници лезали на последњу запаљену бомбу да их рањене по кумановским апсанама не убијају турски цигани чекићем.

У кафани окреченој плаво, за столом застртим првеним чаршавом уз охлађену кафу или угрејану ракију седе последњи залутали усташи и увек пуни разочарења и херојских сећања причају меланхолично о Копоран Чаушу, који је са турском трубом у руци свирао јуриш усред аскера, док су они кликтали „спремте се, spremte, четници..." и оном малом, плавом пастиру који их је са брзометком у руци узетом од погинулог четника смело водио кроз најстрашније арнаутске заседе.

Занета рачунањем колико има новаца у чарапи и нечује их, стојећи увек на задњим вратима кафане, бледа девојка са првеним цветом у зубима, шпан-олски страшна по изгледу типична гризета провинције, која има

име субрете, и ако без беле кецеље, и на чијој је соби позади у дворишту увек завеса спуштена.

Исто тако занети у другом углу, два чиновника у жутиим кожним камашнама непрекидно се препиру о изборима и корупцији, а један тежак заборав пада заједно са прашином која улази кроз отворена врата са улице и са упорним мувама које једнако слећу на **Трг. Св. Марка у Венецији** и на **Смрт Ловчеву**.

Без и једног очуваног споменика из доба када је било баштина деспота Дејана и његових синова Драгаша и Константина, Куманово је заборавило своју можда не-обично драматичну прошлост и не памти више чак ни јединога свога краља, Карпоша, вођу српских усташа, **«краља од Куманова»** како се сам називао, чије је краљевство кратко трајало и кога су Турци 1689. у Скопљу на колац набили.

И не би можда остало ни помена о Карпошу, да га се неки аустријски генерал, подносећи Цару извештај није сетио.

Задужбина краља Милутина код Нагоричина

Прешли смо преко замагљених Нагоричинских висова, плавог каменог острва у плодној, жутој равници, за које нас везују два тако различна сећања. Страшни у ноћима, кад су се путем у сред зрелих жита, лагано на месечини кретали црни каравани пуни колере, загнаних рана и тифуса, они су пет година касније видели бескрајне поворке разоружаних бугарских сељака, који су носећи у себи сво понижење пораза и предаје, понели и прве мржње и прве зачетке грађанских ратова и немилосрдних класних разрачунавања. Прве чете Стамболијских зеленгардејаца никле су из ове бугарске армије која је капитулирала код Нагоричина.

Остао је и други спомен на 12 цркава ту под стенама висова, од којих се само сачувала једна крај пута, у којој сељаци опевају своје мртваце, док се од других налазе само нејасни трагови темеља. Она која је била највећа и најлепша, тринаеста, сачувала се једина у свој својој упрошћеној средњевековној лепоти, неколико километара одатле код Старог Нагоричина, иза испровлаживаних путева и мостова који преломљени висе над дубоким јаругама.

Не увучена као друге у влажно зеленило дубоких увала, ни заклоњена клисурама и шумама, црква Св. Ђорђа, најлепша задужбина Милутинова, са пет румених кубета на снажном облику крста видела се још из даљине у сенци јабланова. У нeredу камених надгробних плоча и крстова, поломљених од оваца и времена, за срушеним зидом припрате, црква Милутинова, са фрескама за које Дил каже, да су по знању композиције, лепоти цртежа и свежини колорита најдрагоценије у српској уметности, данас је скоро заборављена.

Колико знам, једина од свих наших цркава она у нартексу у фрескама носи цео календар светаца. То су слике најстрашнијих мучења као у Ротонди Св. Стефана у Риму: ломљене руку и ногу батином, кидање мяса усијаним клештама, муке Св. Јевсевија кога целат размрскава маљем и Св. Кодрата у зажареној пећи, па чак и Св. Теодороса који је као Св. Себастијан испребијан неверничким стрелама. Цело се једно човечанство створило сећањем на та мучења, која срећемо неизбежно у платнима музејским и тамним угловима цркава.

Као у базиликама кападокиским једном фризом која полази од олтарa, да се са друге стране ту заврши, иду сцене страдања Христовог. Са црквеним ту се неочекивано мешају мотиви профани, локални. У сцени мучења Христовог са трновим венцем, где је Христос дат са свом болном строгошћу византиског Падократора, у пурпурној одежди, Јевреји са црном кудравом брадом лупају у македонске гочеве. Два дечка у жутиим туникама са рукавима далеко преко шака као у руском балету, који играју савијених колена, могли би бити читава студија за нашег кореографа. У томе циклусу је и **Издаја Јудина**, пуна дивног покрета, где су групе дате потезом великог мајстора, и којом је, како каже Мије «сликар превазишао Дучиа».

У овим се фрескама уз љупкост сијенског сликара здружила лепота детаља византиских миниатуриста. Тако задивљава у сцени **Рођење Христово** она елегантна силуета зачуђеног чобанина са свиралом у руци, који је као пастири из Аркадије голих ногу и рамена, а која је одушевила и Мијеа те велича «великог краља» Милутина и његову високу културу.

У другој фризи иде циклус Св. Ђорђа у коме налазимо нешто ново, што нас изводи из шаблона. Одупевљавамо се радосни овим неочекиваним делима наших непознатих великих средњевековних мајстора.

Св. Ђорђе антички леп са златним увијеним косама, на белцу, са белом заставом убија аждају, док једна принцеза у зеленој одежди, са дугим златом везеним рукавима, какве ћемо један век доцније видети на Масачиевим фрескама у Фиренци стоји пред капијом руменог града из кога један базилеус уплашен, руку дигнутих у вис, гледа чудо под собом. Потом су то слике мучења на точку, са усијаним клештама и клинцима, док су позади група питоми пејзажи са дрвећем Ђоторим на

општрим, руменим стенама и са архитектурама фирентинских палаца.

У олтару у апсиди је Богородица «она која влада» а под њом нас причешће сећа на мозаике равенске. Под небом су два Христа изнад којих анђели, лепи као млади ђакони, држе рипиде. Један Христ дели вино а други нафору. Апостоли у одеждама жутим, руменим плавим и зеленим скрштених руку на грудима прилазе смирено.

У куполи је Христ строг и тужан, са дигнутом десном руком која благосиља. А горе крај свода су наши краљеви којима су Бугари изгребли ликове. Остале су само пурпурне царске одежде у злату и драгом камењу са белим орловима. Ту је и «велики краал» Милутин са задужбином у рукама. Више и раскошније но ико «от краљ и цар» дизао је он задужбине и помагао манастире. Утанчан и отмен умео је своме двору да да сјај царских палата са Босфора, и поред својих необичних, често скандалозних авантура и четири женидбе, међу којима је и болна истрија мале византиске принцезе Симоноде, која је у осмој години постала женом, оставио је једно од највећих имена у нашој историји и његовој култури диви се данас и Запад.

У средњевековном граду Кратову

Преко дубоких потока који поамни зими односе мостове и преко брегова обвијених венцима лозе винове стижемо пред Кратово, најлепши наш град скривен у најнеприступачнијим горама. Цео један средњи век узбудљиво леп и непромењен у својој старости сачувао се ту до данас.

Волимо да лутамо кроз те старе мртве градове који као Фамагуста на Кипру и престоница витезова на Родосу живе само од прошлости. Све је ту у прошлости, у каменим зидинама, у луковима мостова и кулама, у томе јединственом декору који је допро и до нас, уништаван па ипак очуван кроз векове, и људи су овде нешто случајно, споредно, нешто што је ту залутало.

Само још замак Манасије код нас има те очуване средњевековне лепоте које нам Кратово открива.

Седам кула од пожутелог камена, као да су од слонове кости резане, са тешким гвозденим капијама, дижу се величанствене над дрвеним варошким кућама. У једној од тих старих властелинских кула данас је среска апсана. На каменим зидинама, валда остатцима палата деспота и кнежева, које се спуштају стрме као бедеми у дубоку јаругу, висе наднете куће од потамнелог дрвета, као чардаци, подупрте гредама. Као паучина обавили су их бршљен и вињаге, живе на њима људи са својим ситним свакодневним бригама, туца се ту црна кава у авану и суше детиње пелене, али испод свег тога избијају оне достојанствене у својој окамењеној лепоти, коју су векови покрили патином, а чије снажне линије ништа није могло пресећи.

Цело »богохранимо место Кратово« зидано је на стени као замак, и на остатцима тих средњевековних зидова

подигла се данашња кратовска чаршија. Преко старих камених мостова који се у зрачним луковима свијају над јаругом улази се у варошке уске улице као у тврђаву. Подземни ходници иду кроз стену испод читаве вароши и њихове засвођене излазе откривамо при дну бедема доле у дубини потока.

У једном пространоме дворишту чије беле зидове ките жуте ниске дуванске, показују ми откопане зидине са општрим сводовима од цигле и камена остатке цркве средњевековне. И свугде се неочекивано откривају трагови старог господства и богатства кратовског када су у њему деспот Оливер — чији мушки, витешки лик налазимо још у Леснову — и браћа Дејановићи своје новце са крином ковали. Саси су из његових рудника вадили сребро и олово, а дубровачки трговци су ту нашли богато тржиште.

«Девет краља су овде седели», тврди ми поуздан у себе стари Кратовац који ме води по дну јаруге испод високих мостова, који се као црне дуге савијају над простором, и прича ми о старим гробиштима код Горњег Кратова.

У средини чаршије је мала четвртаста поплочана пијаца као кјостро доминикански, засађена багреном, где у мртвилу и тишини два Турчина изваљена на асури продају крушке и патлиџан. Ту се још рачуна на оке и грошеве. Ту је и једина кафана пред којом оних неколико заборављених представника државе игра вечити санс, говори о Радићу, пије црну кафу и ратлук и чека класну лутрију.

Није интересантна архитектонски ни фрескама црква Св. Јована, али има она другог значаја. Зидана 1836 она на дверима носи српске двоглаве орлове. У њој су на зиду Св. Сава «архиепископ серпски» и «Преподобни Симеон Краљ серпски» које 1841. Симо Павловић цркви приложи. И пуно је Кратово тих српских сећања од «благочастива и христољубива господара «Кнеза Димитрија Пепића и кнежева Бојичића који су још у 16. веку полунезависни Кратовом владали.

На самоме уласку у варош Кратовци су прошле године подигли храм Св. Ђорђу Кратовцу, цркву — споменик војницима који су у рату пали и поповима и учитељима које су Турци и Бутари поклали. Очувала се једна топла захвалност још једино у овим примитивним људима из забачених градова планинских.

Увек у борби са комитетом и егзархијом кратовски крај је успео да очува несломљен и непоткупљен своју народност.

Сваки се комитски покушај овде свршио поразом. Погинуо је од потере Цветко орашачки војвода, на сам Ускрс сељаци су побили чету Стојана Кратовског, остао је само још Мита Опилски, али и он пије болестан млеко у Ћу-стендилу. «Кад комита пије млеко нема му живота» веле сељаци.

Раније док су још комитске чете ноћивале у незаштићеним селима, сељаци нису смели да се жале властима. Комитет је расправљао све спорове камом и батином, а најчешће глобом коју је наплаћивао и од тужиоца и од туженога за своју благајну. Сеоске девојке се удају за финанси и жандарме што је други знак да комитет овде не влада. И ако још кроз шуму промакну људи са реденицима и пушкама, то наш војвода Мина са сељацима — четницима чува планину.

Снимак И. Иванић • Краков

Манастирско двориште у Св. Јовану Бигорском

На Овчем пољу

У место стада тихих, белих, леже по таласима овчепољским, са већ полумртвом травом, магла и ниски облаци. Као велика бела стада одмарају се. Пусто, празно, драматично са широким магловитим хоризонтима и сиромашним колонијама у којима деца умиру од рђаве исхране, Овче Поље је ипак пуно питомих облина, зеленила, великих, упрошћених лепота. Дobar змијаст пут Велес—Штип пресеца земљу која је први пут родила, и укршта се са новом још нестабилном пругом, која се улеже и губи у зеленим наборима као понорница. Личани насељеници и Руси раде и ноћу за две наднице, на оштром, непрестаном ветру, са шареним малим фењерчићима; преносе песак и дочекају зору. У целом овом празном и питомом пејзажу видео сам само четири стара, очупана дрвета крај пута. Ледена влага и ветар пробијају стално ваздух, земљу и црне, мале кућице неосветљене и неме. «Кадривалово», како га зову насељеници, чека четири године боље дане. Сви се још сећају на покоље. Ни једно дрво није изникло пред кућама, стока липсава, а ове године суша је уништила плод.

«Посејао сам 1200 ока жита, добио сам 700 идем го и бос, дете ми је умрло, дужан сам за семе, да бар радим на прузи», говорио ми је Личанин док је осветљавао шоферу, својим фењерчићем, покварену гуму.

Надају се и гледају на бели дим првих локомотива и чекају њен писак, који подсећа на глас морских бродова.

Говоре да је тешко чекати, а биће боље. Подижу се маларичне станице, имају воз, добиће се одштета за одузету посејану земљу преко које је пруга препшла, и неће увек бити суша; артерски бунари ће им се копати — «Овако нема ни воде ни леба».

Између сиромашних насеобина срећем Русе, који се враћају с пруге и буле у белим ферецама надуваним од ветра.

Насељеници из Кадрифалкова у вече добро подупиру сва врата и гледају са зебњом у брда, са селима у сенци, из којих им је дошао покољ и незаборавиме грозоте.

На целом Овчем Пољу, у ноћи, сем радничких фењера нема ни једне светлости. Села угашена као гробља не виде се. Ерђели, са изворима неприступачним због баруштина, које се у пролеће превлаче маларичним велом, остаје далеко од пута у блату и магли.

Око једне мале бараке **Дрине** дигла се насобина од три славонске куће. Бараку држи Рус. Ту је и жандармеријска станица. У вече у бараци уз ракију сви они причају носталгично своје успомене и жеље. Жандарми приповедају о Брлу, о далматинском мору и о босанским плывама.

Насељеници гладују, жандарми јефтино продају своје животе, сељаци под терором комитским, непросвећени, сумњају, страдају. Све њих заједно је судбина везала и одредила да понесу огромну тежину једног великог почетка.

Почело се мислити на њих. Дошао је Краљ да их посети. Министри су свечано отворили пругу.

У огромним непрегледним просторијама покривеним тврдом, кратком травом у којима се, неколико колонија изгубило предвиђају се дуж нове пруге нова насеља и нове вароши. Железничка станица Овче Поље, будућа раскрсница пруга за Велес, Штип, Св. Николу и преко њих за Радовиште, Струмицу, Кочане, Берово и Криву Паланку, треба да постане новим центром Овчег Поља, нашег резервоара будућности.

Моторни плугови преораће ливаде, баре ће се исушити или ће се маларичне ларве полити петролеумом, изникнуће куће здравља по селима, испресецаће пруге целу леву обалу Вардара. Свет се већ интересује за филмове. Зидају се модерни хотели, а после парних млинова дићи ће се и фабрике. На европским железничким станицама биће велики проспекти са сликом цркве Хрељине, а у младим изниклим шумама Овчег Поља неће више бити комита.

И биће све тако као гледано са Франсовог **Белог Камена**.

Чудна свадба хоџиних синова у Радовишту

Биле су некада у старој Јелади олимпијске игре на којима су голи људи бацали копља и дискоса, рвали се и трчали дуге трке све за један ловоров венац или можда и за једну вазну од печене земље на којој је било неколико црвених и црних жена у туникама или и без ових. Али су дошли варвари и старе стаде олимпијских игра биле су разорене.

Потом, у доба феудалних замкова, спаљиваних вештица и крсташких војна, када би какав кастелан женио сина пекли су се волови на ражњевима, стрељали су у јабуку стрелци дугим стрелама на чијим је крајевима било перје од дивљих гусака и ломили су витези копља на бесним турнирима све за један осмех и рубац.

Али су топови порушили замкове, а сјајне спреме за турнире отишле су у музеје, те су и те луде светковине прешле у заборав. Али не свугда, јер треба доћи у ову малену варошицу Радовиште, где појава аутомобила чини веће узбуђење него упад најјаче комитске чете, па наићи на чудне свечаности, остатке и олимпијских игара и средњовековних турнира.

Још одмах иза монополских магацина дувана, пред самим уласком у варошицу, пут је био закрчен гомилом дечурлије. Трчали су и викали машући рукама на ауто. На брегу, више пута, седе буљуци була са ферецама и хришћанки са нанулама. Људи се наместили са друге стране дуж струмичког пута. Чуче и пуше, а крај њих се један дечко шета и гура колица са крахером, јер и Радовиште, као и све варошице Јужне Србије, има своју «фабрику» соде и крахера. Други жваћу леблебије и нешто чекају.

Објаснили су ми:

— Биће кошија....

Данас је последњи дан великих свечаности. Један радовишки хоџа сунетише своја два сина, или како то овде Турци кажу, прави њину прву свадбу. Већ недељу дана тај богати хоџа гости читаву варошицу. У његовој кући окрећу се јагањци и телад на ражњу, кувају се казани пилава, месе се фуруне пита и баклаве. По читав дан ударају гочеви и пиште зурле крај хоџине куће, или обилази поворка кроз варош.

Два хоџина сина, дечаци, један од 12 а други од 6 година, већ су изнемогли од ларме и неспавања. А то је и потребно. Не знају Турци за локалну анестезију ни наркозу. Они море ову децу глађу и неспавањем, држе их крај гочева, који бубње читаве дане, да би ислабили и изгубили свест када вечерас над њима операција отпочне.

Чудна су средства примитивне хирургије, у којој скалпел оператора замењује бријач сунеције, и где се со сматра као најбољи антисептик.

Довео је тај срећни хоџа, да улепша светковину и Турке рваче из Тетова, чувене као тетовске јабуке. Већ су биле њихове утакмице. Рвали су се скоро голи, са грудима намазаним уљем и жутом бојом. Победилац је добио бика са крупним очима, а побеђени је имао сломијену руку.

Данас су пак трке пешачке и коњичке. Дошао је коњ једнога бега из Струмице, који је у Скопљу однео прву награду. Сви се кладе у њега и опкладе су само у златним лирама. Није погрешно ко је рекао да је Јужна Србија земља златних лира.

Богатство људи се ту мери по томе, колико има ко канти од гаса пуних златних лира.

Један штипски трговац се хвалио како поклања пар бивола онеме, ко са њима крене његово злато, од чије би му се тежине кућа сигурно срушила, да га случајно не држи у подруму.

У Штипу су ми показали и једнога бега, који сада нема више хлеба да купи, а пре 7 месеци наследио је од оца 14.000 златних лира, или у нашем новцу око пет милиона динара. Све је то он појео, пропио и разбацао не макнувши се нигде даље од Скопља и Струмице.

У Струмици, где човек не може да добије једну честиту кајгану, тај бег је платио вечеру, за себе и своју

дружину, равних 29.000 динара, колико није потрошио чак ни онај министарски син, који је некада себи и своме друштву прао главе шампањцем у једном београдском бару.

Зато ми можда није ни изгледало много када су ми рекли, да је хоџа потрошио на светковину око 60.000 динара.

Пешачке трке, којим се започео данашњи дан светковине, завршиле се тиме што је задувани и ознојени победилац добио чупавог овна са великим роговима, искићеног шареним тракама.

Како Турци, као и стари Грци, обожавају мушку лепоту и мускуле, то су сви утакмичари били голи, само у гаћама. Исти костим имали су и цокеји.

Пет бедевија без седала и узенгија, само са ћебетом на леђима, и толико утегнутих да су им сва ребра искочила напред испред колана, појурило је стазом дугом 5 километара. Већ одмах се видело да ће се победа имати да реши између коња бега из Струмице и кобиле артиљериског капетана, команданта места у Радовишту. Чак ни буле више нису чучале, и сви су се Турци силно узбудили, јер су ту гледали своју националну и верску победу.

Што се коњи примцали ближе старту, — једној грани са везаном белом крпом, — то су гледаоци били нервознији.

Најзад је испод гране пројурила прва кобила команданта места, па тек онда, за читаву коњску дужину изостао, стигао коњ бега из Струмице. Победа се овога пута показала државотворном. Турци су се тешили што је хришћанског коња јашио дечко Турчин, те је то ипак и њина победа.

Разделили су награде.

Капетан је добио дивнога бивола, кога је одмах продао за 4 лире, па две узео себи, а две дао цокеју; струмички бег је добио угојеног овна, трећи утакмичар је примио врећицу пиринца а четврти свежањ празилука. Једино онај пети, — који је сав задуван, мамузајући коња и вичући као бесан, дојездио до старта када се публика већ растурила, — није добио ништа.

После свршених утакмица кренула се поворка за варош.

Напред су скакутала деца, а за њима пеливани са шиљатим капама и зеленим и белим шалварама, са ли-

цем намазаним брашном и кармином. Потом су долазили бегови са вишњевим тракама преко груди те су изгледали као поворка турских амбасадора сви са лентом Меџедије. За њима коњи победиоци и побеђени, биволи и овнови, цокеји у гаћама и тркачи задувани, борци са голим ножевима, рвачи са грудима уљем намазаним и сви други сем була, које су засебно долазиле. Све је то ишло уз страшну грају зурли и гочева.

У вече, о заходу сунца, када је турски шести час, или како га зову још и Ашем намаги, изведена је у хоџиној кући последња тачка ове свечаности, на коју су изузетно позвани и представници власти, и ако Турци не радо примају хришћане да присуствују томе за њих узвишеном акту.

У великој соби са долапима и миндерлуцима, у коју су сви ушли босоноги, дванаест хоџа отпочело је церемонију молитвом, не знам да ли са:

«Аи доном алах о вере хеспифиден тохаста херла», што на нашем језику значи: **«Боже помози, а за тим сви реците, одричемо се свега зла»,** или са којом другом, тек је то било тако свечано као у џамији.

Још пре молитве увели су у собу два хоџина сина и још шест-седам сиромашних дечака, који се бесплатно уз хоџине синове сунетишу. Сва су деца била гола, само у кратким кошуљицама. Многима су дрхтала колена можда и од зиме, јер је на нољу фијукао хладан ветар.

Најзад се појавио са огромном кожном торбом тај нарочити хирург-сунечија, који врши само једну врсту операције, али коју сви богати Турци плаћају златом. Одржао је присутнима и деци пригодан говор, славио тај пропис мухамеданске вере, саветовао деци да буду храбра, и затим извадио из торбе бријач и друге инструменте, као и заструг истуцане соли. Отпочела је једна доста мучна сцена.

Да ли су деца вриштала није се чуло, јер су за цело то време сви присутни лупали у дланове а сви оријенталски цезбендисте правили су паклену ларму. Соба је личила на мучилиште.

Када је и последње крваво дете било замотано у поњаве и бачено у постељу, ларма је престала и сви гости су прешли у другу собу да се поткрепе после ових мучних призора.

Пала је ноћ, гости су се растурили, и Радовиште се вратило опет у стари мир. Светковине су завршене.

Била је то ноћ у очи петка, и до Бајрама ће радовишки Турци опет ићи мирно да мељу леблебије, или да у монополском слагалишту миришу и пребирају дуван, који доноси само њиховоме срезу око 200,000.000 динара годишње, те им и даје средства за те раскошне светковине.

Док хоџа и Турци разбацују златне лире, дотле оно неколико наших чиновника и официра, са својом скромном платом и 25 од сто додатка, мучно животаре и гледају да пробуде успавану националну свест код тог становништва, које су терорисали злогласни Риста Цемјанов и друге комитске «војводе». И то неколико чиновника и учитеља образовало је у Радовишту «Соко» и певачко друштво, у које су успели да уведу и неколико девојака и жена радовишких, што сматрају као свој велики успех, јер се у овим крајевима чак и хришћанске жене држе за решетком.

Жалили су ми се:

— Нико нас отуда из Београда не обиђе, не упита, не помогне...

Како је долазак сваког странца реткост и догађај, који се прослави, то се и ноћас седело у малој официрској менажи уз чашу струмичког црног вина.

Срески начелник је причао о откривеној комитској организацији у Ињеву и о закланоме општинскоме благајнику, артиљеријски капетан је точио пиће и наручивао каве за победу своје кобиле на трци, а један потпоручник је тихо певушио.

Напољу је ветар ледио обале Радовишке Реке, а у крају собе су тињале мангале. Чуло се како се пред вратима смењују стражари којима се мрзле руке на мразу.

Сви су много говорили о политици.

Улицама радовишким, сем патролција са мотком на рамену, крстариле су и војничке патроле

Када је у менажи вино попијено и свећа скоро догорела, пошло се да се спава у собама, са једноставним прозорима кроз које улази мраз и ноћ, и креветима широким за читаву породицу.

Ујутру се опет дозивају мујезини са минарета и умива се хладном водом на мразу у дворишту.

Ето тако се живи у Радовишту, варошици чудних авантура, пеливана и афијона (опијума), кошија и забрављених чиновника.

Код Сремаца на Косову

Велике сеобе остављале су велике носталгије, јер људи не излазе из суђенога круга. Колонизација Косова готово и није ништа друго до враћање исељеника у старе крајеве.

Цео онај свет из прека, нарочито из Срема, јер је Банат сувише био близак мађарској господи, сачувао је одушевљење за Косово и Српство, учио на памет народне песме, и сада, враћајући се на стару земљу, после толико векова, наставио је један живот, који као да није био прекидан.

Понели су они некада са собом песме, обичаје, језик и све су то сада вратили, доневши још и ново стечену благост и културу. И зато су национална схватања колониста из прека и староседеоца са Косова наишли на нешто што им је потпуно заједничко: за нас необично и чудно реализовање косовске епопеје.

Цео свет доле живи у традицијама и све се везује за прошлост. Деца се крштавају Душан, Милутин, Стефан; каафани су **Обилић** и **Цар Лазар**, биоскоп **Косово**, а колонисте су називале насеобине: **Девет Југовића**, **Орловић**, **Обилићево**.

Сремци доносећи урамљену литографисану слику «Косовска вечера», и «Под цар Лазарем коња убише», донели су ону своју очувану љубав за великом епопејом из прошлости. Умели су да се снађу на земљи која је и сада и некад била њина и пре и боље од свију осигурали су себи, ако још не благостање, а оно, и поред тешкоћа, доста угодан живот. За њих је сигурно да ће сви бити богаташи.

У најуређенијој косовској колонији селу **Косову** најлепше су куће оних из прека. Свако је долазећи да прими додељену земљу донео собом и свој пејзаж и атмосферу у којој је навикао да живи.

Поређане све у једној линији, мале куће солидно су зидане, са великом собом што гледа на друм. Ограђена дворишта, баште пред кућом, ћермови, гуске, добри коњи и сремске кочије дају Косову питомост фрушкогорских села. Преко оgrade се «луфтирају» стари турски ћилими са грубљим, шаренијим, али истим мотивима косовских везова.

Преко пута ћерма трем, пред тремом неколико штапића, то су мале воћке. Венац од ивањског цвећа и велики венци од кукуруза и паприка ките весело зимску слику. Све је под снегом, и кров и плут и пластови су под снегом.

У кујни су жене крчиле зидове плавом бојом, а у соби крај велике зидане пећи, дечко, који не иде у школу, јер је колонија нема, свирао је у армонику, док су његова два млађа брата сасвим послушно стајала у дупку. Цео ентеријер је био као из већ заборављених Сремчевих романа. Шиваћа машина, на прозору мушкатле у лонцима, перјани јастуци, огледало украшено пешкирима и пауновим перјем, под стаклетом фотографије мис Флоре Сандерс и неких аустријских војника. На зиду је био прикуцан црвено извезен пешкир:

Двоје су се заволели млади

Зумбул момче, рузмарин девојче.

Жене су причале брзо и неvezано о сиротињи, рђавој години и да су пола насељеника «ларазени», нововерци.

И први њихов сусед био је одиста нововерац. Његова кућа има и шалоне и то белом масном бојом офарбане.

Дочекао ме је домаћин у шубари, расположен духовито сремачки. Чим сам му се представио рекао ми је своје име и замолио да га забележи, како га не би заборавио.

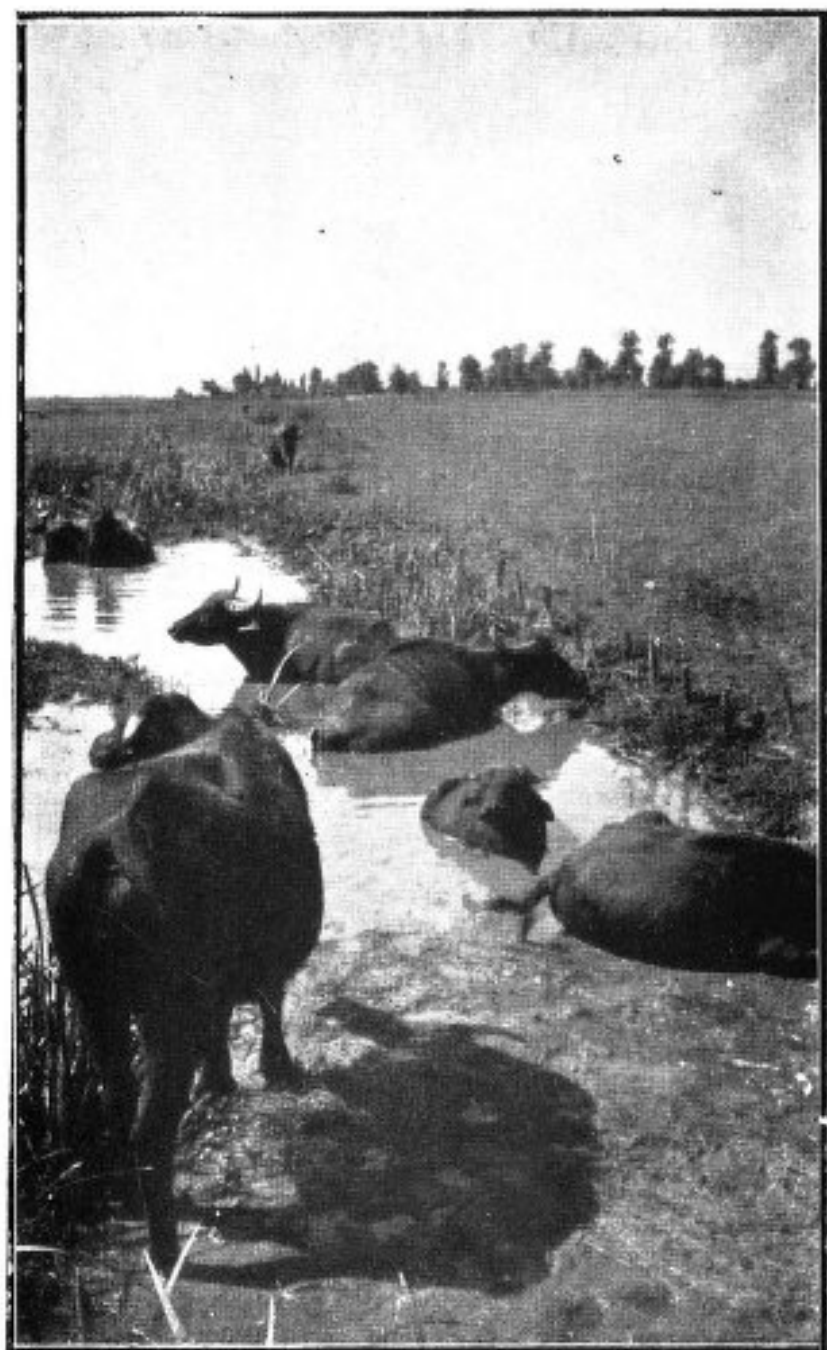
— Бранко Малетин из Голубинаца у равном Срему. Изволите унутра.

Додао је :

— Знате, здраво ће мило бити нашој господи да за мене чују.

Дошао је последњи у колонију ове године о Петровдану. Довезао је три вагона ствари и нашао се на Косову на голој ледини. Подигао је од сламе колибу, унео унутра јастуке, и ту су му деца, сва четворо, одмах лежала од маларије.

Брзо је назидвао кућу, једну од најлепших у колонији, и цело зидање и припремљена храна за породицу и стоку нису га коштали више од 30.000 динара. Добре

Снимак С. Кракова

Купање бивола у близини Преспанског Језера

сремске коње увео је у кујну, од које је привремено начинио шталу, под стреју је склонио жуте кочије и плаве саонице.

Личани и Црногорци нису то учинили, већ кад су коњи почели да гладују и да слабе, они су их изводили на ливаду, пред кућу и убијали из пушака за инат себи, Богу и држави. Нико се није сетио да их могу продати.

Као сви они који су вредни и раде и Бранко Малетин није се тужио. Каже тешко је, али ће успети. Све он то ради за сина. Због њега је и дошао. Он се хвали, он се смеје и сигуран је да ће бити још боље.

Столар из Словеначке, који је наменшао рамове на прозорима, ради за колонију дрвенарију поред своје земље и шаље дописе «Словеначком Народу».

У селу има још пет словеначких породица. Највише је Сремаца и Банаћана, а има и Босанаца, Личана и Црногораца. Нису се изменили, свако је остао са својим навикама и у својој атмосфери. Кућама су дали тип свога краја. Свако живи као што је научио у своме селу, и разлике су огромне. Једино су усамљеност у сред једне спољне опасности и један исти циљ спојили чврсто најразличније погледе. У колонији не зна се за размирице ни партијске, ни племенске ни верске.

Сви су заједнички и православни и католици и новOVERCI, на средини села, на месту где треба да буде црква подигли распеће.

Ведри и пажљиви новOVERCI су стекли чак симпатије и оних који се не слажу са њиховом вером. Једино их Црногорци не цене јер неће да држе пушке.

Доброћудни Бранко Малетин објаснио ми је, падајући готово у пророчку екстазу чим је почео да говори о својој вери:

«Десет Божјих заповести су као таланти за нас, а прва и највећа је: «Не уби», јер је Бог створио човека по угледу своме. Чиста љубав треба да влада у срцима људским».

Не пију, јер се људи у пићу туку и руже Бога, не иду на забаве и у биоскоп, не пуше јер то није на корист.

Питао сам га где им је црква.

«Бог је свуда и на сваком месту. Црква је у срцима свију који истину и правду творе. Ни за кога на дан страшнога суда неће бити изговора».

Њихова вера није ни мало антидржавна, ни у сукобу са законима које стављају изнад свега.

«Богу Божје а цару цареву, објашњавао ми је Сремац назарен. Ми смо здраво покорни властима, што се сме, сме; што не сме, не сме».

Ту своју покорност законима и властима показао је и у рату, када су га потерали у домобранство. Вера му забрањује да убија људе, а ако не прими пушку имаће посла са преким судом.

Тада се умешала и жена:

— Та обеси је, рекла му је, неће ти раме отпасти.

«Он не каже ни хоћу ни нећу, прича сада жена, већ обеси пушку и оде».

У рату је било много искушења за назарене. Одведен је на фронт и сахрањивао талијанске лешеве.

«Пуне им руке прстења, а џепови новаца. Гледам ја и сећам се Божје заповести: не укради, па зажмурим и бацим земљу одозго».

Назарен из Срема није успео да обрати ни своју породицу. Жена се подсмева смирености свога мужа, а син дечко, пун херојског атавизма, страшно воли пушку, и једнако се хвали како је његова земља код «парамиде» где ће са пушком чекати качаке.

Словенац столар споменуо је да је најважније за њих осигурати им јавну безбедност, јер од качака се не сме маћи.

«Трпљењем спасавамо душу своју», упао је у говор назарен.

Земља им је добра, кукуруз је родио, суша је убила пшеницу, али су сада очекујући бољу жетву засејали 250 хектара јесењег жита. Савез Аграрне Заједнице дао им је тракторе те су са њима разбили око 70 хектара ледине.

Староседеоци долазе и гледају како насељеници раде, и колоније су тако постале школе за велике.

Оно што највише насељенике боли то је што им се не излази у сусрет за школе и просвету.

До Приштине је 7 км., и мала деца не могу ићи преко поља завејаних снегом, те седе код куће и ништа не уче.

«Остаће нам деца незналице, већ је три године како не иду у школу».

Необично је чути ту децу која говоре нагласцима свих крајева и свих племена наше земље и која ће претапајући се у један нов заједнички тип, створити сигурно добар национални амалгам у будућности.

У Грачаници на Косову

Само је бескрајна, равна ширина мирног косовског пејзажа могла тако снажно да подвуче њен смисао, те нам се већ из далека јавила као Откровење.

Угледали смо је са топлих жутих поља где се моћна и смела диже изнад зеленила ораха и потиштености кућа сва у таласима лукова, кубета и сводова који, како каже Мије, «носе куполу у облаке». Има у њој нечег од оне грандиозне логике Св. Софије са Босфора.

Онакажена новом припратом дозиданом, где зрак цигле црвена боја на малтеру замењује, Грачаница је сачувала ипак сву лепоту заноса који простор носи у висине. Унутра под њеним висинским дубинама и изгубљеним фрескама крај углова сводова недогледних над главом, потпуно се тек осети њен полет, објашњавајући нам сву мистику средњевековног градитеља који се преко лукова и сводова узносио небу.

Опет налазимо у њој, као у Нагоричину, у Бањској или у Трескавцу чудесну величину Милутинову. И изгледа нам све тако незнатно и бледо и слабо што су нам Пахимер и Метохит и наш цароставник и сви летописци оставили о роману мале византиске принцезе и о величини српског владара, када угледамо улазећи под сводом као под триумфалним луком самодршца и великог краља, у бисерној багреници, са задужбином на руци и малу Палеологину крај чијег лица падају две драгоцене округле минђуше као два сунца. Падократор из облака и ореола шаље им по анђелима круне од бисера исте царске какву је царица Ирина заљубљена у славу и моћ словенског зета послала му по гласнику, бацајући на те раскошне поклоне благо свих Ромеја.

Нигде ни на једној фресци још нисмо нашли толико нежне и патетичне лепоте ни израза бојажљивог а ми-

лог, пуног готово болне детиње љубави, као што смо овде срели код Симониде, опеване од једног међу највећим песницима нашим.

Имају ови ликови сву ону топлу лепоту портрета истинитих и живих, какве смо још само видели на мозаицима византиским, као што је у Карие-цами лик Теодора Метохита, оног истог који нам је — преговарајући са краљем српским о женидби Симонидом — оставио једну блештаву слику Милутиновог двора, где је све трептало у злату и драгом камењу, те је чак и њега утанчаног Византинца, пресићеног раскоши, задивило и одушевило.

И као што је Андрониковог великог логотета задивио раскош српског двора тако нас данас одушевљава узбудљива лепота композиција наших великих средње-вековних мајстора, који су са бираним укусом, пуни античке културе, од цркава стварали сјајне музеје за које се ипак тако мало зна на Западу. И несумњиво је да међу њима Грачаница иде у најславније.

Мије је у оплакивању Христа код нашег зографа нашао исту инспирацију као код сликара доње цркве у Асизи, кад је Мајку Божју изнурену болом пустио да клоне онесвешћена на руке жена које клече око тела Спаситељевог.

У десноме зазиданоме олтару у који се улази кроз ниски отвор као у скривницу читамо на целој зиду велику повељу Милутинову из које смо сазнали за оне многе рибнике и воденице у Паунима, где су му били дворови у којима је примао византиска посланства гостећи их дивљим ведровима и јеленима, паунима које су печене износили на трпезу окићене перјем и свежом дунавском рибом служеном у златним чинијама. Испуцала је повеља и беле се истрљана слова у дугим китњасто писаним редовима.

Испод ње је гвоздена каса система Прокоп Ференц-Будапест, за коју се морао зид разваљати да се у олтар унесе. Уништили су ту калуђери, нишчи духом и друге фреске и раскопали зид да у њему начине трапове и ормане. Очуване су оне до којих људска рука није могла дохватити, и срећемо ту у нашем стикарству тако ретку **навичелу**. Надувана ветром једрила су као бели облаци а под њима таласи се увијају као пужеви. Чудна је композиција **Благовештења** где Богородица није радосна девица већ тужна мати распетог и пре зачећа, под

љубичастом тогом и копреном на којој су неки православни дивљаци урезали свој монограм.

Застајемо пред **Крштењем у Јордану**, пуном снажног реализма и мајсторски компонованом, где по реци са рибама и крчазима пливају гола деца која беже из наручја мајки. Христ чије наго тело има оне топле златне тонове на коме су сенке зелене, плови на две прекрштене греде црвено обојене — слутња његовог распећа — испод којих зачуђене змије дижу своје зелене, чудне главе као да гледају покрет леве руке Св. Јована одевеног у кострети, којом додирује ореол на глави Христовој.

У левоме олтару половина фрески је премазана цементом. И по читавој цркви срећемо те трагове разоравања. Сви су допринели да се уништи чак и оно што се кроз толико векова и под Турцима очувало, и није ту једини траг тог неопростивог незнања и несавесности она црна мраморна плоча, коју су наши званични представници утисли анђелу у груди — уништивши потпуно једну дивну фреску — као да се ни на који други начин, но на овај дивљачки и незнабожачки, није могло изразити наше пријатељство према Француској.

У куполама се очувале тешке тамне боје неба пуне трагике. На високим сводовима остале су недирнуте од варвара и обнављања фреске непојмљиве лепоте: Христ у врту маслиновом на молитви где му као тице небеске круже анђели на главом; Преображење где се на врху расцветале горе Таборске Христ у белом узноси у зрачној плавој елипси између Петра и Јована.

Оштећен је на зиду нартекса страшни суд, где јегуље блуде кроз маглу и таласе и где седи Аврам за градском оградом под зеленим дрвећем пуним зрелих нарова држи не пуно наручје, већ пуне груди душа праведних, које као да се ту скриле од страшних звукова оних труба Тритонских. У рају је под пурпурним огртачем Бгородица између два анђела и више је радости и младости у њој него када јој се девици анђеол благих вести јавио.

Наилазим пред иконостасом певницу стару целу из инкрустираног седефа са коском слоном резаном, једини очувани остатак ваљда још из доба Милутиновог.

У пустој цркви где нас свеже окречене фреске као отворене ране, болно дирају, не срећемо никога, јер је стари калуђер, кога су овде заборавили, болестан и из-

нурен и једва силази из собе у конаку. И није то једина невоља. Аграрна реформа или шта знам ко покупили су Грачаници сва она многобројна имања, која јој је још краљ Милутин даровао претећи проклетством свакоме, ко их његовој цркви одузме, и зато данас ова најлепша задужбина највећег нашег краља градитеља, оставши без игде ичега, одржава се још једино оним што прошњом прикупи.

Цртежи у тексту узети су из старих српских рукописа и са архитектонских орнамената. Највећи број је из Мирослављевог Јеванђеља и зетског Шестоднева Козме Индикоплова. Насловни лист је снимак Охридског Језера кроз градску капију од г. Ч. Кушевића.

378

. 71 231 АА А 30